

ERDÉLYI MÚZEUM

XVIII. kötet.

1901.

II. fűzet.

A millennium századában Erdélyben kihalt főúri családok s visszaemlékezés végső sarjai szereplésére.

(Első közlemény.)

I. Az erdélyi aristocratia s szelleme.

Pusztúlnak Erdélyben a főrangú családok hangzott fel s foly a lapokban. A nemzeti veszteség feletti fájdalom sugalta e cikkek sorait. Miután reám is történt hivatkozás, s ezen lapok szerkesztősége is indítatva érzi magát e nagyjelentőségű kérdéssel foglalkozni, mint a ki félszázad előtt megírtam Erdély nevezetesebb családait, s e tárgyat figyelemmel kísérem, hozom jegyzeteimet feleletül arra, hány család pusztult ki, s mily szerepet vittek végsarjai a millennium századában. S mielőtt a szám és névszerinti pusztulás kérdésére térnék, nehány szót arról, kik és mik nekünk azok, kik pusztúlnak.

Mert ki mondja meg, ki hozott többet fenmaradásunk oltárára: az a nép, ki szántott vetett s fűtta a Rákosi szántó dalából, hogy ma-holnap a magyar szó ritka, mint a fehér holló; vagy az a kék nadrágos, borzatarisnyás kurta nemes, ki megtagadta az adót, a katonáskodást, mert nincs megszavazva; vagy a középosztályú nemesség, mely 25—200 váltó forintért viselte a megyei hivatalokat, a szolgabíróságot, viczispánságot, esakhogy a nemzet kezéből az abszolútizmus ki ne facsarja; vagy a klerus s a mágnásság, mely előljárt a politizálásban, írt, szónokolt, s ha kellett mint a nagy ősök, elsőnek húzta ki a Rákóczi kardot.

Hi: kérdéses nemzeti szempontból, erdélyi szempontból könnyű a felelet. Mert Erdélyben az ember nem a báróval kezdődött. Az erdélyi fejedelemség előtt Erdélyben a gróf és báró címet csak hírből ismerték. Nagyságos is csak a fejedelem volt. Miután az erdélyi nemzeti fejedelemség bukása után a címek bejöttek, az

eddig együtt élt nagyobb családok azután is összeházasodtak. Az országgyűlésekre ép úgy meghívták a nagyobb nemesi családok fejét, mint akár a mágnásokét, együtt képezték a felső táblát. S ebből kinőtt egy egységes közszellem, mondhatni egy democrata szellem, egy tábor, mely messzi benyúlt a nemességbe, mely a mágnesság lobogóját önként követte.

S ez a közszellem e kis hazában, mely nem latifundiumok hazája, s nem rendelkezett nagy erőkkal, tárháza inkább a nemzeti lelkesedésnek, folytatta a nemzeti fejedelemség politikáját. S hogy a millenium századára térjek, lelkesedésével, áldozatkészségével, hogy úgy szóljunk, esodákat mivelt. A ki ezen küzdelmek zajában nevedett, s nagy részének tanúja voltam, nem tagadhatom meg bámúlatomat, különösen e század első felétől, mely vagyonát, fejét, szabadságát kockáztatva szembe szállt, s ha szembe szállni nem érzi magát elég erősnek, megkerülte Metternich nem annyiba absolutismusát, mint terrorismusát.

Csakis mi, kik a gyászszekerek, fekete könyvek korszakát átéljük, tudjuk méltányolni az erdélyi főurak akkori szereplését, alkotásaik jelentőségét. Egyéniségök hatását a tömegre, kiket személyesen ismertem, bámúlni tanultam.

Kezdték az Aranka vezetése alatt álló Erdélyi nyelvművelő társasággal. Folytatták a Döbrentei által szerkesztett Erdélyi Múzeum alapításával. Megpendült egy nemzeti színház alapeszméje. Az aristocratia tagjai fordítják a színműveket. Az idősb Wesselényi Miklós a színészek mecenasává teszi magát. Hogy énekes darabokat is adhassanak s zenekart is neveljenek, alapítják 1819-ben a zeneconservativumot. Az ős lelkek sírnak ki az első két magyar operából, a Béla futása, s Kemény Simonból, mit Ruzicska József, a conservatorium szervezője componált. Felépítik, mi első magyar színház, a kolozsvári színházat, s a főurak magok avatják fel deszkáit Zrinyi előadásával. Alapítják a Casinot. A Casino alapítja a Vasárnapi Ujságot, mit Brassai kezébe adnak. A nők olvasó együletet alapítanak. A férfiak, gr. Kendeffi Ádám vezérlete alatt, mint akkor neveztek, fektiskolát, vívótermet, az ifjúság képzésére. Felvetik egy Erdélyi Múzeum alapítása eszméjét, országgyűlésen teszik le áldozataikat, felajánlják gyűjteményeiket, könyvtáraikat. Mit később életbe lép tetnek. Ápolták, terjesztették azt a közszellemet, melyet a harminczas

években az úgynevezett vándor patrioták megyegyűlésről megyegyűlésre járva a nép lelkébe bevezetnek, mely aztán a 48-iki nagy időket előidézte. Midőn pusztulásról van szó, nem lehet reá nem gondolnunk, hogy ezek sorai gyérülnek.

Sok szépet és jót alkotott az erdélyi forradalom előtti aristocratia népszerűsége, különösen azért, mert Erdélyben nem tudtuk, hol kezdődik és végződik az aristocratia. Népszerű volt, mert hogy úgy szóljunk, democratá volt, legalább a nemességgel szemben, melytől nem szakadt el, a nagyobb családokkal összeházasodott s mintegy kiegészítő részét képezték az aristocratának. S velek megerősödve hatottak felfelé, s népszerűk lettek lefelé. S alkotásaik munkájában osztoztak, de a dicsőségből is kijuttatták részöket.

Hogy a népszerűség e forrására reá mutassak, az Almádi család a gróf Wass, a Bája br. Bánfi, a Benedikti a gróf Kún, Kendeffi, Bernát a gróf Kuun, a Berzenczei a br. Henter és gróf Haller, a Biró br. Inczédi és gróf Ferrari, a Boér a gr. Harrach, a Cserei br. Wesselényi és gr. Haller, a Csiszár a gr. Nemes, a Daczó a gróf Gyulai, a Daniel a br. Szentkereszti és a gr. Bethlen és Haller, a Dobai a br. Kemény, a Donáth a br. Bánfi, a Dózsa gr. Teleki és Berhlen, az Eperjesi a br. Kemény és gr. Wass, a Fekete a gr. Bethlen, a Földvári a gr. Bethlen, Kornis, Teleki, Toldi, a Gál a br. Apor, Henter, Naláczi, gr Bethlen családokkal voltak összeházasodva. Hogy a H betűn túl ne folytassam.

S hogy a közszellemet, politikát az aristokraczia együtt csinálta, vezette, ott vannak a megyegyűlések zöldasztalai, hol együtt zörgettek az elmaradhatatlan kardot; ott van az erdélyi országgyűlés azon szervezete, hogy nem ismert más felső táblát, mint a követek házába meghívott regalistákat. S hogy nem csak az aristokracziát hífták meg, hanem hogy Erdélyben a nagyobb nemesi családokat is mágnásoknak tekintették, ide jegyzem, korrajz okáért is, azon nemesi családok névsorát, kiket a felső az 1848. május 29-ki erdélyi országgyűlésre, arra, mely az uniót kimondta, meghívott. Ilyenek az impérfalvi Balázi, nagyváradi Baranyai, nagybaresai Baresai, uzoni Béldi, görgény-szentimrei Berzenczei, homoród-szentmártoni Biró, berivói Boér, nagyajtai Cserei, balázsfalvi Cserényi, sepsiszentgyörgyi Daczó, nagyajtai Donáth, borbándvizi Farkas, tanesi Földvári, hilibi Gál, homoród-szentmártoni Gedő, léczfalvi Gyárfás,

kishalmágyi Hollaki, széplaki P. Horváth, Jablonezai, karánsebesi Juhász, malomvizi Kendeffi, Keresztes, Keczei, fogarasi Lészai, maksai Máriafi, tinkovai Macskási, ürmösi Maurer, s.-m. berkeszi Mózsai, aniti Nagy, radnotfái Nagy, felsőszilvási Nopesa, dézs-falvi Pataki, petrovinai Pekri, ürmösi Pócsa, kisbodaki Rettégi, galambfalvi Sebessi, septéri Soki, m.-n.-zsombori Zsombori, es-szentmártoni Szaló, barátosi Szabó, Szaláncezi, Székely, s.-szentiványi Szentiványi, erdőtelki Szemerjai, szentpáli Szentpáli, szentháromsági Szeredai, borosjenői Tisza, t.-szentgyörgyi Thoroczkai, tamásfalvi Turi, ábrahámfalvi Ugron, kövesdi Ujfalvi, regalista családok. Mi azonban nem azt teszi, hogy a még liberalisabb hírben álló családokat ki nem felejtették volna.

Ezen elemek alkották azt az aristokracziát, mely e század eleji közszellemet vezette.

II. Szereplésök a társadalomban.

A nemzeti fejedelemség letűnése s az aristokratikus címek beindulása óta, mindössze egy század telt el a millenium századáig. Családfajok már akkor koronába indult. S már akkor, a mint láttuk, koronája összeért a főbb nemességével. A lehozott traditiokat Apor Péter hagyta reánk Metamorfozisában, a midőn, ki az elsők közé tartozott, kinek Bécsből diploma érkezett, gr. Apor Istvánról beszéli, hogy azt tartotta, hogy nem is nagy familia, kinek családja le nem terjed a kék nadrágos nemes emberig, s nem szégyelte kurta nemes atyjafiát asztalához ültetni. S bár kiváltak, társadalmilag a vagyonosabbakkal együtt maradtak. Bezzeg nem így van Lengyelországban, beszélte nekem egy lengyel menekült. Egy báró merészkedett látogatóba menni egy herezeghez, mely név nálunk is ismeretes. A herezeg viszonzotta a látogatást. Megindította vadászszemélyzetét, kopóit, agarait, peczéreit. Majd paripáit, lovászait, azután társzekereit. S végül megérkezett maga, egy sereg eselédsséggel: s a vége a lett, hogy a bárót mindenéből kiették. Nálunk az Ernani don Sylvajával tartottak: nálam a vendég az úr.

Mikor Kendeffy Ádám gróf aristokrata társaival a vívó iskolát megalapította, a kardforgatás mellett a lovagiasság szabályait, követelményeit hangoztatta. A beesület, a férfi beesület, a női beesü-

let érinthetlenségét. Nem is volt akkor mindennapi a párbaj. Ha volt, az komoly volt. Mert az az összesen tán három, mint nevezték duellum: a Biró Pál és Naléczi, Bethlen Gergely és Teleki Lajos grófok, a Wesselényi Wurmbrand gróffal vívott duelluma vérrel, halállal végződött.

Foglalkoztak az irodalommal. A század elején a színdarabokat arisztokraták fordítják. Kemény József kora legnagyobb történet-tudósa, gubernator Teleki József ott az általa épített mostani állattani múzeum épületében írja a Hunyadiak korát. Józsika Miklós megalapítja a magyar regény irodalmát. P. Horváth Lázár mint szerkesztő a magyarországi aristocratia asztalára viszi literaturánkat. Kemény Zsigmondot ez a kor iskolázta. Kemény Sámuel mecenás, könyvkiadásokat segít, s asztala írók, tudósok, művészek társasága; kihez, mint maga is író a mecenás sorakozik, gróf Mikó házáat, asztalát, megnyitja az írói világnak.

Az ifjúság komolyan vette a tanulást. Így jogász osztálytársaim, gr. Bethlen Sándor és Ferencz, gróf Wass Ádám, br. Józsika Pál; s mielő Csernatonin és Felszegi Samu tanúk lehetnek, annyi jogász között br. Huszár János volt a legelső. Tanulásukat itthon bevégezve, külföldi egyetemre mentek.

Az apák büszkéek voltak gazdaságukra. De nem a mai váltó-gazdaságra. Mint minta mezőgazda gr. Haller János, a fejéregyházi állt legnagyobb hírben, gróf Teleki János sármási gulyája, tehenés-zete ismertetett elsőnek az országban. Annyi ménes között a zsigó-i magaslott ki, egy gazdaság közepén, mely gyakornokok iskoláztatásával volt egybekötve. Azok számára, kik akkori szokás szerint Hohenheimba nem mehettek, hova az urfiak mentek.

A rossz gazdáknak rossz híre s akkor is rossz vége volt. Gróf Wass Imre, kiről híre járt, hogy megérezte, hogy kocsisa az istállóba fagygyú és nem milli gyertyát éget, végül kolostorba ment. Kri-dáztak hárman: br. Józsika Imre; gr. Bethlen Lajos kerlési kertje, s a Múzeumkert alapításának s egyéb műpassiója, gr. Bánfy György tábornok gavalléri passiói miatt. Kiről még a rossz gazda híre szárnyra kelt, gróf Haller Lajos szentpáli, ennek csak Arábiából hozott lovai bőre bánta meg. Nem volt szabad rossz gazdának lenni, sujtotta a közvélemény.

Az otthon, a szülői ház, a családi kör, legkivált az asszony, s még kiválóbban az anyák döntenek el nemzedékek vagy éppen a

nemzet sorsát. Erdély főrangú családai e meggyőződésben éltek. Csak télen vonultak be városokba, nyáron jószágaikon, gazdaságuknak éltek.

Nem latifundiumok birtokosai, jól tudják azt, azért jó gazdák, takarékosok. Birtokaik őseikről maradt családi ereklye. Egy darab baza, mely őket kötelezi. Családi otthon, hol legjobban érezi magát. Érti, élvezi a falu, a mező, az erdő idilljét; gazdaságuk utánnézéséből a gyönyört találtak. Ismerték jövedelemforrásaik határát, s csak a gazdagok engedtek meg luxust magoknak.

Otthonában volt valami poetikus. A keresdi vár tartotta fenn a várlakások emlékét, a várkastélyokét Gáld, Radnót. De a többi kastélyhoz is volt park, erdő, vadászterület; Zsibón láttunk még fáczánost, vadaskertet, a Szamoson láneczhalászatot. Bonezidán 10 holdas park ősi fákkal. Kapu van, de nem azért, hogy betegyék. Éjjel, nappal nyitva, hátha vendég érkezik. Elérohannak a kopók, agarak, nézik hozott-e puskát.

Az úr el van foglalva prefectusával, jurium inspectorával, kasznárjával, számtartójával, lovászával, pinczemesterével. Ismeri molnárárt, vinezelerét, gornyikjait, erdőpásztorait, kocsísait, béreseit, mert ott nőttek fel. Az asszony felveszi a gazdasszonyt, a ki viszi a kulesok halmazát, utánnéz a szakácsnak, kuktának, a konyhaszag nines terhére; benyit a pinczébe, hogy jól fejtik-e a borokat; a konyhakertbe, hogy ott van-e a kertész, dolgoznak-e a kertészlegények; megfordúl a csűrös kertben, gyönyörködik, hogy a majorságok különböző fajtái körülle gyűlve köszöntik. Aztán bevonúl, benéz a gouvernantehoz, hallgatja a francziát, megzendül a zongora, kérdezi a haladásról a zongoramestert. Jőnek a szobalányok, rendelkezik, s a varróné, kinek szabását elbirálja. Az unalmat, ezt a minden bukás forrását, nem ismerik. S apa, anya szemefénye a gyermek, különösen a fiú, ki mellett mint akkor nevezték, instructort tartottak.

Legkedvesebb színök a zöld szín: a park, mező, erdő színe. Szállóigévé vált gróf Teleki Miklós mondása, hogy csak a flaszter-színt szereti. Szórakozásuk a vadászat, még az öreg urak sem engedték el magoknak a szalonkázást, erdőik szélein, lóháton kivonulva, mint br. Haller József mondta, hegyre katonát, lejtőre dögöt. Sportjuk tárgya az istálló. A lovaknak soha sem volt jobban dolguk, nem félhettek, hogy versenylovak lesznek, bérkoesiba jutnak, vagy

búrháborút látnak. A vendég kívánatára elővezették Boncevidán a Cesart, Zsibón a Catót. Szomszédba a fiatal paripán ment: br. Józsika Samu és Lajosnak tordamegyei főispáni állásukban, Kolozsvár és Torda egy lovaglás. Utazni, a gavallér fiatal ember ötös fogattal utazott, maga hajtott. Az öregek nem adták négyesen alól. Mit még láttam, gróf Kemény Farkas, iktári Bethlen Sámuelné, fejedéregyházi Haller Jánosné hat lóval szokott utazni, kornetáson, fulajtárral. S hogy azt is említsük, Kolozsváron, mint fiatal consiliarius br. Bornemissza János, secretarius gróf Kálnoki Pali paripán ment a guberniumba. A többi kettős fogaton, hátul egy, a gubernátor és püspök két fejer zsinóros, mentés huszárral.

Egy munkás, poétikus, fényes, de takarékos, mint akkor neveztek, societás, mely vezetett, s mert a társadalom más rétegeivel érintkezéseiben végtelen humanus volt, még végtelenebb tisztelben állott.

Metternich majdnem félszázadig tartó absolut ministerkedése sokkal jobban nyomta a kis Erdélyt, mintsem a családok ne lettek volna egymásra utalva. Lett legyen aulikus, liberalista, vagy conservativ. Mondhatni egy tábor, különböző temperamentummal, vérmesebb szívvel, higgadtabb agyvelővel. A szerint választják a fegyvernemet, egyik a táborkarba, mert gondolkodóbb, a másik a tűzérségnél, mert messzelátóbb, a harmadik, mert rohamban leli gyönyörét, a lovasságnál. De mindenik tarsolyában ott van a ne bánts a magyart. A szerint boesátják a politika tűzébe, a szerint váltják fel a családok egymást, a mint a közélet érdeke kívánja, opponálnak, de támogatják egymást.

III. A vezérlő családok a közéletben.

Hogy a mondottakat illusztráljam, tovább kell mennem. Negyvennyolekban Széchenyi egy erdélyit kért ministeriumába, s mikor ma egyet, holnap mást ajánlottak, azzal vetett végett: mindegy, hogy mi a neve, ti erdélyiek mind egyet tudtok. Nem vettük akkor valami nagy bóknak. De ha úgy adták volna tovább, hogy egyformán vagytok iskolázva, politikai tekintetben, még nem is lehetett volna különös kifogásunk. Mert együtt éltek, együtt társalogtak, együtt politizáltak. Ha nem is volt egy temperamentum, mintha egy genus, egy iskola lett volna. A nemzeti fejedelemség traditioi isko-

lája. Mint hajdan, ha pártviszály folyt, egyik testvér ebben, a másik a másik táborban. Egyik család aulikus, a másik liberálista. De egyik inkább félti nemzetét, alkotmányát, mint a másik. Mindenik patrióta.

A Bethlen grófok indítják be s képviselik napjainkig az erdélyi szellemet. Bethlen Gábor fejedelem formulázta a Bethlen név típusát, bár ő iktári, s ha közös eredetét elvitatják, nem perelhetik el a közös családi vonást, a patriotizmust, a politikai talentumot, az ésszt, a tudományszeretetet, s ha kell a fegyveres bátorságot. Ha Bethlen Gábor alapítja az enyedi kollegiumot, a bethleni Bethlenek ott szerepelnek a fejedelmi korban mint kancellárok, Bethlen Farkas és János írják koruk történetét. Elek († 1696) Keresden nyomdát állít, nyomatja testvére, Bethlen Farkas történetét. Elődeit bemutatja, mint nagy gondolkodókat, bölcseleket, történetírókat, s nagy államférfiakat. Azon korban, s még azután is, Erdély leggazdagabb urai. Birják a Bethlen körüli Szamosvölgy, a Radnót körüli Marosvölgy, a Küküllővár körüli Küküllővölgy vonalát le Keresdig, egy hatalmas vonal Erdély kellős közepén. Hogy a vonal kapcsait se mellőzzük, a Szamosmentén ott volt Retteg és Kerlés, a Mezőségen a nagy Bethlen János tusculanuma, a Maros terén Teremi, a Kisküküllő völgyön Bonyha, a Nagyüküllőn Bún, mindannyi ág fészke, szívében az országnak, mi befolyásukat biztosította. A legnépesebb család. Mint tartották, Erdély negyedik nemzete. A forradalom előtt és után a közvéleményt a két Bethlen János csinálja. Az idősb János, ki Eszteri Ferdinánd gubernatorát megbuktatta, s az ifjabb János, ki a Bach-korszakban a patrioták élén haladott. S mint legnépesebb család küzdötték végig a forradalmat, Bethlen Gergely a Kossuth-huszárok alapítója és ezredét huszonegy Bethlen fiú követte. Később, Bethlen András miniszter.

A fejedelmi kor vége felé a gróf *Telekiek* nyomúlnak előtérbe, Teleki Mihály személyében, ki korának legmesszebb látó politikusa. Buda visszavételét, s azzal a török uralom megszűnését egy évtizeddel előbb sejtette mint mások. De mert döntőleg folyt be, s mert nem keresett, vagy nem kapott, ki vele a felelősséget megoszszza, korának Göргеije lett. Pedig pályája kezdetén, ha nincs Teleki, nincs Thököly, s ha nincs Thököly, nincs Rákóczi. Fia Sándor rehabilitálta a család politikáját, abban a jelenetben, a mikor Mária

Theresia alatt, az erdélyi főhadí kormányzó, mint az országgyűlés királyi biztosa, mikor az országos küldöttség előtte megjelent, a mint a csákóját fejére tette, Teleki Sándor, mint az országos küldöttség vezére, süvegét szintén felvágta, s mire a királyi személyes így szólt: ego sum Rex, Teleki visszavágott: ego sum Regnum. A Telekiek folyvást megtartották családjuk positioját: Sámuel a Teleki-könyvtár alapítója kanczellár, József a Hunyadiak írója erdélyi gubernátor. A paszmosi ág, mely közülök katholizált, paszmosi Teleki Ferenczben költő. Nemes vörök mindig lüktetett a hazafiságtól: az irodalmi szak, s a politikai szónoklat folyvást hatalmukban volt. Teleki Domokos a forradalom előtt a vezetésben Wesselényi után következett. Teleki László egyszersmind költő, forradalmunk emigránsai kitünősége. Teleki Sándor, a Bem segéde szintén emigráns, hosszasán ragyogtatta a család szellemességét. Teleki Samu a családi vér bátorságát elefánt vadászatokon ragyogtatja. S hogy a kanczellár és gubernátor szelleme az utódokban is él: Teleki Géza gr. a volt belügyminiszter, s Történet-társulati elnök, tanúságot tesz.

Az előtérbe lépésben a gróf *Bánfiak* következtek. Teleki Mihály a csatatéren maradt, sirjába vitte, hogy képzelte ő a korona alá visszatért Erdélyt. A Bánfiak bonczidai, gyalui ága kezébe esett a korona alá visszament Erdély beillesztése. Gr. Bánfi György lesz Erdély első gubernátora. Alatta fejlett ki az erdélyi udvari kanczellária, mely miként a magyarországi udvari kanczellária a hazában maradt helytartóságot, Erdélyben a guberniumot az udvari hatóságok alá vezette. Utána a gubernátorságban szászok, katonák következtek. A mint azonban József császár centralisatioja romba dült, a második Bánfi György gubernátor szólíttatott Erdély élére. S a család vérében rejlő administratori talentumával a család nevét, fényét még egyér felragyogtatta. Uradalmi s katholikus volta tehetségeit nagyban emelték ugyan, de még inkább a vörökben rejlő kormányzási képességek. Fiaiban az ág kihalt. A Bánfi név tovább ragyogtatása a református ágra szállt. Melyből br. Bánfi János, Dániel a forradalom előtt vándor patriota szónokok. Ez a Bánfi János, a berecztelki ágból csaknem egyetlen Bánfi író, a kiscgazdák részére Kátét írt. Bánfi János a szilágyi ágból, a forradalom egyik legvitézebb ezredese. Bánfi Dezső pedig Magyarország miniszterelnöke lett.

Széchenyi, Wesselényi felléptével, századunk második negyedében Metternich absolutismusa Erdélyben csak a conservatívekben bízott. A Bánfi grófok után, a br. *Józsikák* jutnak dicső szereplésre. 1811—34. között Erdélyben országgyűlés sem tartatván, Jósika János lett gubernatori helyettes. Nagy egyéni tulajdonságokkal, de különösen támogattatva neje, gr. Csáki Rozália vagyona s kiváló egyénisége által, kinek szellemi s tevékeny temperamentuma előtt a társadalom meghajolt. 1834-ben saját kérelmére nyugalomba vonúlt, úgylis az akkor forrongó Erdély kormányzását Estei Ferdinánd főherczeg kezébe adták. A család nevének tovább ragyogtatását fiai, Sámuel, az udvari kanczellár, Lajos a főispán, János a lovassági tábornok vették át. S egész a forradalomig, mint a hatalom képviselői, ez a név dominált. Nagy diplomata hírével ruháztatik fel s nem ok nélkül. Samu főispán majd udvari kanczellár, a nagy diplomaták talentumával. Szép férfi, mint ez ág minden tagja. Lajos még fejedelmibb megjelenés, többször főispán. Első sport férfi. A kard bajnoka. A tornavívoda mecénása, a lovagiasságban elismert vezérférfi. Már sok évet látott, a király 87-ben Kolozsvárt járta-kor a bandérium daliás vezére. Fia Samu míg a közéletben részt vett, kolozsvári főispán, később a felség személye melletti minister.

Az Erdélybe beszakadt István unokájával a család három ágra szakadt. Különböző talentummal. Gábortól jöttek le a fentebbi politikusok. S a toll elé jött, felemlítem, hogy testvére volt az a Józsika Judit, a XVII. századi romantika hőse, ki nejévé lett egy kalandornak, ki egyszer csak jelentkezett, hogy ő bizony nem esett el Zentánál, fogságba került, jött, hogy váltsák ki. Károlyi Sándor, hogy ne fizetne. Judit hozzáment, s végül per útján kiderült, hogy csakis Nagy Gergely († 1699.) neje lett.

A másik ágról jöttek le az írók. Az írók vonala az ötödik izben Miklóshoz érkezik. Már ez a *Miklós* († 1824.), ott a Wesselényiek szomszédjában, Szurdukon, irodalom kedvelő ember, gyönyörű könyvtárt gyűjt, pompásan köteteti, némelyiket aranyvágással; mikor a mi Józsika *Miklósunkban*, a katonaságról lemondva, felébred a toll dicsőségének szeretete, keresi apja könyvtárát, hit az osztoztató a kötések díszé szerint egyforma számban leány testvérei közt igazságosan elosztotta, egyik munkának első kötete itt, a második ott. Fia Leó, fiatal korában szintén irogatott. A nagy

regényíró testvére Imre fia, *Kálmán*, ki szintén író, Pesten végzi be az aranyos-lónai ágazatot.

A ki most golyójával felidézte a pusztulás szellőztetését, a harmadik, a várfalvi ághoz tartozott.

A fennebbi családok főispánokat, kancellárokat, gubernatorokat, ministereket adnak a közéletnek, s mi az mégis, hogy van egy családnév, mely népszerűség tekintetében ezeket tulszárnyalja.

A br. *Wesselényiek* három ágban jöttek le korunkra. Hadad urai főispánok, katonák; a drági ág követ és gazda; Wesselényi, a forradalmár nádor szerepét, nyibusát a zsibói ág foglalta le. A két W. Miklós, az apa és fiu, kiket Kemény Zsigmond tolla a két Wesselényi ezím alatt énekelt meg. S e sorok írójának nem maradt egyéb, mint mytikus alakjokat bemutatni, mint a hogy a nép ajkán élnek. A mint nekem Zsibón hatvan évvel ezelőtt beszéltek.

A két Wesselényi egy ősmagyar típus, úgy a mint a régi krónikák Árpádékai festik. Véghetetlen hazaszeretettel, megfékézetetlen bátorsággal, s a fajunkkal járó politikai visioval, stentori hanggal.

Idősb Wesselényi Keménynek egy lovagkori alak. Katonászkodáson kezdte s ezredességig vitte. Megbántja Galicziában egy kerületi főnök, ki fodrászságon kezdte. Hivatja, leül, kezébe adja a beretvát. Persze quietalnia kellett. Haza jó. Zsibón várdát, kastélya kapujába két tarackkagyut állít. Gazdaságot, vadaskertet állít be s a híres zsidói istállót. Gazdaságának él. Az anyaföld oly szeretetével, hogy mikor a tavasz megnyilt, a fű kizöldült, hogy állatait elfogadhatja, pásztori ünnepet rendezett. A lovászok ostoresattogatva vezetik elő a felvirágozott ménet, a gulyások kürtölve vezetnek elő a jászolból a barom állományt, felzendül a zene, foly a lakoma s a táncz, s úgy indulnak a mezőnek.

Nősülni kellene. Hallja, hogy egy szépség a szebeni zárdában nevededett, s fel akarja venni a fátyolt. Leutazik, elrabolja, nejjé teszi. Szomszédjában Csáki-Gorbón egy aulicus főúr él, vele lovagkori viszályban. Felveszi ágyuit, eseléségét felfegyverzi, neki Gorbónak, megostromolja. A kastély ura Bécsbe fut. Jön Szebenbe a parancs, idézzék meg, fogják el. Dobil két felölről a katonaság, jön a lovasság. Wesselényi népét felülteti, fogadni akarja az ostromot. Végül is enged a túlerőnek. Kufsteinba jut.

Haza jő. Megnyílik az 1791/2-ki erdélyi országgyűlés, mint követ megjelenik. Egy izben szónoklatával rázza a nemzet lánczait. Az elnök figyelmeztetni találja kiállott szenvedésére. Wesselényi az elnök felé rohan, kardjára üt. Én pedig figyelmeztetem kegyelmeségedet, menydörgi, hogy József császár megtanított türni, szenvedni, de félni nem.

A nemzeti nyely akkor éled. Budán a Kelemen színtársúlata felbomlik. Wesselényi 1798-ban beáll színügyi mecenásnak, director-nak, intendánsnak. A színészeket ő fizeti. Drámát ír. Társasága Kolozsvárt játszik. Begyűl a közönség. Jelentik, hogy Janesó, a híres komikus megjelent, de oly állapotban, hogy nem mer színpadra lépni. Wesselényi a színpadra rohan, reá menydörög, Janesó kijózanodik. Zsibón is játszottatta őket, a vadas kertben állíttatta fel a színpadot, alkalmi darabbal, melyben a vadak is szerepeltek, s a színésznek le kellett löni. A vadkanok szerepe következett, rohannak a színpad felé, a publikum riadoz, de dördültek a puskák, Wesselényi a véletlen esetére, ott állott a színészjáger védelmére. Meccenásságát haláláig folytatta.

Az *ifjabb* Wesselényi Miklós még hat éves gyermek. A zsbói lovagló iskolába vannak. Egy tüzés paripát vezetnek elő. Nem ülnél fel, kérdi az apa. Félek, felel a fiú. Hogy lehet valaki gyáva, szól, azzal feldobja. A fiú a porondra hull, elterül, az apa egyetlen fiát ölebe kapja. A mint szédüléséből felüdül, a helyett, hogy fiának örvendett volna, kitör: mivé lett a magyar!

Bekövetkezik a Napoleon elleni insurrectio. Wesselényi tizenkét éves fiát is viszi. Hadnagygyá nevezi. S 1809. márcz. 23-án a fiúnak kellett Nagy-Károlyban a századot József nádor előtt elővezetni. Ifjúságát azzal nyitja meg, hogy 1814-ben Kazinezit Széphanmon meglátogatja, mit Kazinezi epistolával fizet vissza, mint nagyreményű ifjúnak.

Kit mint írótt ismertünk, Zilahi Kiss Károly beszélte, ki apjától, mint az uradalom inspectorától halotta, s írta félszázad előtt nekem, hogy Wesselényi beszélt németül, francziául, angolul, olaszul, oláhul; s ha nem is jegyezte volna meg, köztudomású, hogy mester vivó volt karddal, pisztolylyal, tőrrel; s folytatja, hogy mikor a zilahi gymnasiumot építették, két szobát felszerelt, egyik tanár fizetésének felét vállalta, a másikéhoz 320 frttal járúlt, s a kised-

ovódánál ezer frt alapítványt tett. Hosszasan utazott. Mint ilyen tűnik fel 1825-ben a pozsonyi országgyűlésen, mikor elhangzott a felső házban ajkáról magyarul az első: Méltóságos főrendek!

Merész pályafutását 1830 telén azzal kezdi meg, hogy megjelent Zsibón az alispán, katona fogdosást rendez, négy jobbágyát azon éjjel elfogták, Wesselényi kiszabadítja. A hír Bécsbe jut. Józsika főkörmányzói administrator fogassa el. Józsika visszaemlékezve az odiumra, idős Wesselényi elfogatására, nem vállalkozott. Wesselényi egy zsibói vásár alkalmával a piacon van, levelet kézbesítenek, mire olvassa, a levélhozó eltűnik. Mint később kiderült, gr. Haller István, belső-szolnoki főispán Julia nevű leánya figyelmeztette, hogy Deés és Zilah felől katonaság nyomul elfogatására. Wesselényinek már zsebében volt gr. Károlyi György szakácsa nevére az útlevél, paripája folyvást nyeregben állt.

De csak ijesztés volt. Kiűtött az 1830-iki francia forradalom. Wesselényi megjelent a kolozsmegyei márkálison, zászlót bontott. Decz. 13-án meghalt imádott jó anyja, ki mint özvegy 1809 óta férfi erélyvel vezette gazdaságát. Hogy a mecenáskori adósságot letörlessze, udvarának oly asztalt rendelt, hogy nyolczszáznegyvenben asztalra jött egy fogásnak fekete laska, mint megjegyzték, a báróné takarékos ideje emlékére, hetenként egyszer. Wesselényi annyira érezte a veszést, hogy a mint beszéltek, befogta anyja szemét, eltűnt, decemberben minden felső nélkül, keresték erdőn, mezőn: a temetés éjjelén hallják egy oroszán sírását. Anyja sirjánál két hétig máglyát égetett, éjjel maga virrasztott mellette.

Nem volt már ki drága életét féltse, neki eresztette hazafias bátorságának sasszárnyait. Írta Bukarestben, sajátlag Enyeden titkon nyomtatta Balitéleteit, mi 1833-ban, a Szózatot, mi később jelent meg, mint tiltott könyv. Vezette megyegyűlés megyegyűlésre a vándor patriotákat. A mely megyében birtoka nem volt, birtokot írtak át nevére. Marosszék fillér adományokból Makfalván telket ajándékozott, s 1835-ben egy iskola homlokán tündöklött a felirat: Adták a székelyek hazafiságáért Wesselényinek, szenteli hazafiság kifejtésére a székely nemzetnek Wesselényi. Következett az 1834-iki kolozsvári országgyűlés, hol szereplése történeti magaslatra ér. Ujra kiadják az elfogatási parancsot, de előbb 1835 május 1-ére megidézik. Magyarországra menekült, s hogy bevégezzük, lett

1838-ban Vörösmarty Árvizi hajósa, mit most emléktáblával jeleltek. Kegyelemből 1840 ápr. 1-én már Freiwaldauban gyógyíttatja szemét. De még ide tartozik az a szájhagyomány, hogy 1845. karácson harmadnapján keresztelőjét tartotta első fiának. Mikor vége volt, kit már nem láthatott, fiát ölébe vette, reszkető kezekkel ég felé emelte, áldást kért rája, hogy ősei nyomdokait követhesse. S mert nem eskethette meg, mint a klasszikus kor hőse, visszavonottnak mondta áldását, ha hazája, nemzete s az emberiség boldogítása útjáról letér. S 1850 ápr. 21 én elhunyt.

A Bethlen, Teleki Bánfi, grófok a Józsika, Wesselényi bárók szereplése szellőztetésével, még nem merítettük ki politikus családaink sorát, kik megmentették Erdélyt, hogy a fejedelmi kor után meghódított örökös tartománynyá, később katonai végvidékké váljon, s végül, hogy alkotmányát, nemzeti jellegét elveszítse. Ezek vezettek, de táborukban ott volt az összes főúri és nagyobb nemesi család.

S a midőn jeleztük, hogy a családok pusztulásában mit vesz a politikai közelet, önként kínálkoznék reámutatni nagy családaink szerepére, melyet a kultúra, a nevelés, tudomány és irodalom terén betöltöttek. Különösen a *Kemények* és *Mikók* szerepére, kik a harminczes évek óta szaporították a protestáns nagy családok számát, kik már akkor szakált kezdettek nevelni, mi annyit tesz, hogy nem aulicusok: bevallott patrioták, liberalisták.

KÖVÁRY LÁSZLÓ.

A moldovánok néprajza.

A Kantemir-család Krimiából való, tatár eredetű; három fejedelmet adott Moldovának. Az első, Konstantin, 1685-ben foglalta el Moldova székét; jámbor, igazságos fejedelem, aki népe sorsán sokat könnyített. Ennek fia, Demeter, a jeles krónikás, csak egy évig (1710–1711) volt fejedelem. Uralkodása kezdetén a török porta különféle követelésekkel állott elő, ő azok teljesítése helyett jobbnak találta országát Péter czár védelme alá helyezni. A török hadak Sztanilestnél, a Pruth mellett, leverik az oroszokat; Kantemir Demeter elvesztette fejedelmi székét s Oroszországba menekült. A czár hűségét *Carcov* (Ukrániában) birtokával jutalmazta meg, a hol félre vonúltn, 1723-ban bekövetkezett haláláig, a tudományoknak, az irodalomnak élt. Négy fiút és két leányt hagyott hátra. Családja, maradékai eloroszosodtak. Egyik fia, Antioch, jeles diplomatának és költőnek van elismerve az oroszoknál.

Kantimir Demeter kiváló műveltségű férfiú volt. A román nyelv mellett tudta a latin, a görög, orosz, olasz és a török nyelvet. A török zene kiválóan érdekelte, miért a szultán elismerésében részesült. Tudományos híre messze külföldre is kihatott; a berlini Akadémia tagjai sorába emelte; a német tudósok munkái iránt kiváló érdeklődést mutattak. Munkáit orosz, újjörög, latin, török és román nyelven írta meg. A bukaresti román tudományos Akadémia az idegen nyelven írt munkák lefordítását és kiadását nagy buzgalommal folytatja.

Munkáit a következőkben soroljuk fel:

1. *Divan*, románul; bölcsészeti munka; Jassiban nyomtatott először 1698-ban; második kiadása 1878-ból való.
2. *Régi és új Dácia története*; nyomtatott először Jassiban, 1836; egy román kézírata a balázsfalvi Cipariu-féle könyvtárban őriztetik.

3. *A Brankovánok és a Kantakuzénok története.* Németből új-görögre fordította Zavira György, megjelent Pesten, 1795. Görögből románra Sion Gh. fordította 1878.

4. *Az ottoman birodalom története,* a román Akadémia 1876-iki kiadásában I. II. kötet. Ez a munka Histoire de l'empire ottoman (Paris, 1743) és Geschichte des Osmanischen Reiches (Hamburg, 1745) címűen francia és német nyelven is megjelent.

5. *Moldova leírása,* latinúl, románúl az akadémia költségén megjelent Bukaresten 1876. Első román kiadása 1825-ből való. Németül 1769-ben jelent meg Büsching für die neue Historie und Geographie című (III—IV.) vállalatában, Berlinben.

6. A régi és az új moldovai állam leírása, latinúl, kéziratban.

7. *Kantemir Konstantin élete;* apjának az életrajza, latinúl, kéziratban.

A mahommed-vallás rendszerét és a mahommedanizmus történetét oroszúl írta meg. Ezekén kívül vannak még munkái Kantemirnek. Kéziratai Antioch nevű fia révén a szent-pétervári Akadémia Múzeumának ázsiai osztályába jutottak.

Kantemir Demeter, mint író termékeny, sokat és sokfélét írt. Előadása vonzó és világos; nyelve tömör, szép, előkelő. Mint tudós, korának legelső tudósai közé tartozik; nagy nyelvtudásával és a tudományágak sokféleségével azokat felül is múlta. Akár mint bölcsezt, akár mint természettudóst, mint történészt vegyük, korának színvonalán áll; a mellett a hieroglif és a zene irodalmát is becses munkákkal gazdagítja. Mint néprajzíró megfigyelésével, összehasonlításával kortársait fölülmúlja.

Kantemir más erényeivel is dicsekedhetett. Mint férfiú bátor; részt vett a Pruth melletti csatában, honnan esodálatosképen menekült meg. Mint politikus, szakított az addigi rendszerrel: a török kizsákmányolásnak állandóan tág kaput tartani nyitva; felmondja a pogánynak a barátságot s a keresztény czár oltalmába ajánlja országát. Elbukik, elveszti fejedelmi székét, vagyonát, de bár lett volna miért, mert kitűnő tehetségű fiai vannak s maga is élete java-korában volt, a fejedelmi szék visszanyerése érdekében többé semmit sem tett, elfogadja a helyzetet, megelégedett a czár által neki felajánlott szerény birtokkal, a melyen családjának, s a tudomány-nak élt. Ő utána kezdődik Moldovában a *fana iota* (görög) fejedelmek,

az országra nézve annyira szomorú uralkodása, a melynek az 1821-ki Tudor-Vladimirescu-féle forradalom vetett véget.

Kantemir Demeter, bár csak egy évig ült a fejedelmi széken, hazája legnagyobb fejedelmei közé tartozik. Eltekintve attól, hogy tudományos munkáival a románságra fényt vetett és annak el nem múló dicsőséget szerzett, felismerte a bajt, a melybe az országot Nagy István fejedelem (1457—1504) fiának adott tanácsa által döntötte, hogy t. i. az ország függetlenségét fel kell adni és a török jármot fel kell venni, a mit Moldova meg is cselekedett. Kantemir, mint fejedelem, egy más irányt mutatott népének; hajlamai, vallása, neveltetése hajtotta 'arra: az orosz védnökség felé, ami legalább keresztény s ami bizonyára szelidebb bánásmódban fogná részesíteni az országot, mint a pogány török. Igaz, azóta az orosz befolyást nagyon sokszor megsiratta már a nép, a „Regulament, mint a költő mondja, mindenünket megsemmisítette“, ez és Besszarabia elvétele kijózanította a komolyabb román politikusokat. A nemzeti önállóság s az elpusztíthatatlan buzgalom annak fentartására minden idegen befolyást megtört, a Kantemir-féle orosz-kultúra azonban mégis fennáll és az minden körülmények között fenn fog állani a jövőben is.

Míg az eddigi fejedelmek országukat csak adójuk listáiból ismerték s egyáltalában a néppel, mint ilyennel, csak mint eszközzel mint anyaggal, foglalkoztak, Kantemir kiváló tanulmány tárgyává tette már megelőzőleg az országot, népét, annak nyelvét, szokásait, erkölceit és hajlamait s e tekintetben korának, országának a legjelesebb monographiáját hagyta hátra. Moldovának ez a legelső tökéletes leírása, s kétségkívül a fejedelmi írónak legérdekesebb, legszebb, legismertebb munkája is, a melynek tartalmával megismerkednünk több szempontból fontos.

* * *

A könyv czíme: *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*. A román Akademia 1872-ben latinúl, 1875-ben románúl adta ki, mind a két kiadáshoz *Papiu Ilarián* román történész írt előszót. Kantemir ezt a munkát 1716-ban fejezte be és feloszlik földrajzi, politikai, egyházi és voltaképpen néprajzi részre. A végén föltalálható Moldovaország múlt századi térképe.

A földrajzi részben Moldova régi elnevezéseivel, megalapításának történetével, határaival, éghajlatával, vidékeivel, természeti kincseivel, vizeivel, hegyeivel, erdőivel, városaival, házi- és vadállataival foglalkozik. A fejedelmi író figyelmét semmi sem kerüli ki, munkájába összehord minden érdekést és mindenütt tárgyilagos.

A politikai részben az állam szervezetéről, alkotmányáról szól; milyen annak a kormánya, miként választják meg a fejedelmeket a régi és újabb szokás szerint, miként történik azoknak a megerősítése, detronizálása, temetése; a bojárokról, azok rangjáról, a hadszervezetről, az ország törvényeiről, törvénykezéséről, az adókról, a Portának fizetendő adókról, az ország nemességéről és egyéb lakóiról. Leírja híven a moldovaiak alkalmi szokásait, balhitét, babonáit. Az utolsó részben foglalkozik a vallással, az egyházi szervezettel a lakosok nyelvével és betűjegyeivel.

Bár e munka minden ízében tanúlságos, legközelebbiről mégis a néprajzi rész érdekel minket. E szerint az akkori Moldovaország lakosai: *görögök, albánok, szerbek és bolgárok*, szabadok voltak, rendszerint kereskedéssel foglalkoztak, vagy a fejedelemnek tettek pénzért szolgálatokat; *németek, lengyelek, kozákok*, egy része a hadseregben, más része a fejedelmi udvarban szolgált. A lengyelek közül egy pár család nagy bojári méltóságra emelkedett. Az *örmények, törökök*, mint kereskedők, szintén szabadok voltak, a fejedelemnek adóztak, úgyszintén a *zsidók* is. Az *oroszkok, magyarok* és *román* bevándorlók, a bojárok jobbágyai (*glebae adstricti*; *vecini*), míg a *czigányok* azok rabszolgái voltak. A tiszta moldovai születésű román szabad, nemes volt. Ennek a szabad moldovai paraszt népnek adja a néprajzát Kantemir.

A moldovai, ha jó lova és fegyvere van, Kantemir szerint, önhitt és büszke, azt hiszi, hogy hozzá hasonló nincs és az istennel is síkra szállana, ha tehetné. Általában véve mindenik merész és kész, hogy verekedést idézzon elő, de hirtelen elesenededik és ellenfelével hamar kibékül. A párbaj előtte ismeretlen dolog. Ha összekap, soha se nyúl fegyveréhez, hanem bunkós bottal és ököllel tömi be száját ellenfelének. Így a katonák is, ritkán nyúlnak ilyenkor fegyverükhez. A nép tréfás, jókedvű, szívét a nyelve hegyén hordozza. Az italt meg nem veti. A moldovainak legnagyobb élvezete estvétől éjjel utánig iszogatni nagy ünnepek alkalmával s télen át

a nagy hidegekben, a mikor borral melegítgetik tagjaikat. A pálinkát leginkább a katonák isszák. Alsó-Moldova s a Havasalfölddel határos lakosok inkább isszák a bort. Egyszer egy moldovai fogadott egy havasalföldivel, hogy ki bírja tovább a borivást. Foksán hidjára mentek, mely a két országot összeköti, s addig ittak, a míg a havasalföldi összerogyott s meghalt. A moldovainak nem volt semmi baja, fejedelme bojári rangra emelte ezen vitéz tetteért.

A fegyverek közül legjobban az íjjat és a lándzsát kezelik, a karddal harezolnak azonban leginkább s ezzel mennek a harezban legtöbbre. A puska csak a vadászoknak jó, nem tartják tisztességes dolognak azzal lődözni az ellenségre. Csata kezdetén a moldvai nagyon merész és bátor, a második támadásnál már lágyabb, harmadszor már nem támad. A tatároktól tanulták meg a hadi eselt: futásnak iramodni, azután hirtelen visszafordulni és rátámadni az ellenfélre, ezzel sokszor czélt értek. A foglyokkal hol humánusan, hol kegyetlenül bánnak, a mint állhatatlan természetük magával hozza. Törököt vagy tatárt ölni, keresztényi kötelességnek tartják, azt, a ki ezekkel szeliden bánik, hitehagyottnak tartják.

A moldvai semmiben sem tudja magát mérsékelni; ha jó sorsa van, felfuvalkodik és fenhéjázó, ha rossz, lehangolódik és elveszti minden bátorságát. Kezdetben előtte semmi sem elég nehéz, de ha a legkisebb akadályba ütközik, zavarba jó s nem tudja mihez fogjon, ha látja, hogy fáradtsága hiába való, bánatos. A moldovaiak nem hogy tudomány kedvelők volnának, de azokat éppen utálják. A tudományok és művészetek egyes ágait még hírből sem ismerik, maguk a bojárok sem. Azt hiszik, hogy a tudós emberek megtébolyodnak; valaki, ha nagy tudós, mondják róla, hogy a sok tanulástól megbolondúlt. A tanulás szerintük a papok számára való, más embernek elég, ha nevét alá tudja írni, vagy ha a könyvbe be tudja vezetni, hogy ökre fehér vagy fekete, szarvas vagy esonka, minden más egyéb ránézve felesleges.

Az asszonyok, ha csak valami kiválóbb állásúak, a házból el nem távoznak, bár a férfiak elől nincsenek is annyira elzárva, mint a törököknél. A bojárnők szépek, de szebbek a paraszt renden lévő asszonyok, a minek következménye, hogy könnyelműek és feslettek. Némelyike otthon sok bort iszik, nyilvánosan nagyon ritkán lehet látni részeg nőt. A nő ünnepélyeken, lakodalmakon minél keveseb-

bet eszik és iszik, annál tiszteletre méltóbb, miért ritkán venni észre, mikor visz egy-egy falatot a nő a szájához, s azt is úgy eszi, hogy ajkait ki nem nyitja, hogy a fogai látszodjanak. Semmi sem beestelenebb egy özvegy asszonyra, vagy férjes nőre nézve, mintha haját látszani engedi; főben járó bűn valamely nő fejét nyilvánosan kitakarni. A hajadon leányok ellenkezőleg csak takaratlan fővel járhatnak.

A moldovánok nem bírnak egyforma erkölceséssel és szokással. Az alsó részek lakói hosszú időközön át hozzá szoktak a tatárokkal való harezokhoz, azért jobb és kitartóbb katonák is, de fegyelmetlenebbek és lázongóbbak is. Ha külső ellenséggel nincs bajuk, elromlanak, más foglalkozás hiányában nagyjaik, sőt gyakran a vajda ellen is fellázadnak. Az istenes dolgokról kevés a fogalmuk; azt hiszik, hogy születéskor az embernek az Isten meghatározta a napot is, a melyen meg fog halni, azon nap előtt tehát senki meg nem halhat. Ez a hit annyi bátorságot önt beléjük, hogy az ellenségre vakon támadnak. A tatárok közelében lakók kegyetlenül pusztítanak és rabolnak. Mikor a tatárság között rabolnak, hiszik, hogy semmit se vesznek, a mi nem az övék volna, mert a tatároknak semmijük sincs, a mit nem a moldovai ősektől raboltak volna el. Kevés a házasságtörő, a legények azonban nem tartják bűnnek titkos viszonyt folytatni, mintha ők nem is állanának rendes törvény alatt. Vendégszeretetük azonban dicséretre méltó; bár a tatárok rablásai következtében elszegényedtek, a vendégnek mégis megnyitják ajtajukat és étellel látják el, három napig szokás a vendéget lovastól eltartani ingyen. A vendéget örömmel és mosolygó arccal fogadják, mintha rokonuk volna. Sokan az ebédvel várnak, hátha vendég akad, hogy ne egyenek magukra; mások meg az utcára küldik szolgálikat ebédre hívni a járókelőket. Vaslui vidékén azonban a lakók ezzel az erénnyel nem dicsékedhetnek, bezárják ajtajukat a vendég elől, ha jöni látják; némelyek ilyenkor hirtelen rongyos ruhákat öltenek, eltűnnek hazulról, hogy később, mint koldusok visszatérjenek, alamizsnát kérjenek magától a vendégtől.

A felső részek lakói elpuhultabbak s a feyverforgatáshoz nem igen szoktak. Verejtékkel szeretik mindennapi kenyerüket megkeresni s békességben enni meg azt. A babonaságig vallásosak. Egyedül Szucsáva vidékén 60 kőtemplom áll; Moldova felső részein a kőkolostorok száma több mint 200. A havasok tele vannak barátok-

kal és remetékkal, a kik távol a világ zajától istenes életet élnek. A tolvajságok ritkák. Mindig hű alattvalói voltak a fejedelemnek, s ha néha-néha támadt is zavar közöttük, erre mindig az alsó részek bojársága lázította. Erkölcsös életet élnek, házasság előtt is, a mi ritka erény az alsó részek lakóinál. Közhivatalokra alkalmasabbak, a házi ügyeket rendben tartják, a parancsokat nagy lelkiismerettel teljesítik, de nem oly vendégszeretők, mint az alsó részek lakói.

A moldovaiak tánczai egészen elütnek a többi népek tánczaitól. Náluk nem tánczol együtt kettő vagy négy, hanem mindnyájan együtt. Nem is tánczolnak szívesen, csak lakodalmakkor. Tánczok a *Hóra*, mindnyájan kézen fogóznak s körben járnak egyforma lépésekkel ütemre jobbról-balra; *Danț*-nak hívják, mikor kézen fogózva, egy sorban állanak s különféle körfigurákat csinálnak. Lakodalmakkor esküvő előtt az udvaron vagy az útezőn szokás tánczolni; egy rend férfi, egy rend nő, mindkét sornak külön vezetője van, öregrendű és tisztességben lévő, a ki arannyal díszített botot tart a kezében, a melynek tetejéről szépen kivarrott keszkenő csüng alá. A vezetők a sorokat hol szembe, hol háttal állítják, menésük oly csendes, lassú, hogy alig vehető észre. A sorokban úgy a nők, mint férfiak, tekintélyük, állásuk, rangjuk szerint foglalnak helyet. Első hely a vezetőé, azután jó a násznagyné, a menyasszonyé. Esküvő után a *Hóra* járja, különböző változatokkal.

Ezen tánczokon kívül van még egy, a mit ünnepélyeken, ünnepnapokon szoktak eljárni mindig páratlan számban levő tánczosok, a *Caluser*. A tánczosokat *calusereknek* hívják, a kik összegyűlnek az év bizonyos napján, nőies öltönyökbe öltözködnek, ürömllevelekből font koszorút tesznek a fejükre, arczukat fehér fátyvollal takarják le, női vékony hangon beszélnek; kezükben meztelen kardot hordoznak, a melylyel készek keresztül szűrni azt, a ki arczukról a fátvolt lerántaná. Ezt a jogot a szokás biztosította számukra; az így megölt emberekért törvény elébe nem idézhetők. Vezetőjüket *Starif*-nak hívják, — a második személy, a *néma*, (Mutul Căluserilor), ez kérdi a vezetőtől, hogy miféle tánczot parancsol, aztán suttogva adja tovább, nehogy a nép előbb értesüljön a táncz-névről, mielőtt azt látná. Valami száz figurájuk van, melyek közül némelyik oly művészi, hogy a tánczoló mintha nem is a földet érintené, hanem a levegőben repülnének. A táncz-idény Áldozó-esütörtöktől

Pünkösdig tart. Ez alatt az idő alatt összejárják a városokat és falukat, mindenütt tánczolván; csak templom-fedél alatt hálnak, mert máshol a boszorkányok és más gonosz szellemek megkínoznák őket. Ha két caluser-csapat találkozik egymással szemben, megve-rekednek; a legyőzött rész útat enged a győzőnek. A béke-föltételek szerint a legyőzöttek kilencz esztendeig a győzők hatalma alatt állanak. Gyakran megtörténik, hogy egy, sőt több halott marad a harcz-téren, ebben az esetben a tetteseket nem üldözi a törvény. Ha valaki fölvetetett valamely caluser csapatba, kilencz esztendeig tartozik ott maradni és az évnek meghatározott napján az illető helyen jelentkezni; ha meg nem jelenik, fölteszik, hogy a boszorkányok tet-ték rá kezüket s gyötrik. A nép hiszi, hogy a caluserek krónikus betegségeket is gyógyítanak. Gyógymódjuk: földre fektetik a beteget, szokásos ugrásokat tesznek, s az ének egy bizonyos ütemére egyen-ként egymás után a fejtől a lábáig rálépéssel megnyomkodják a beteget. Azután a beteg fülébe susognak némely búbájós szavakat, végre megparancsolják a betegségnek, hogy távozzék a beteg testéből. Ezt három napon át csinálják így. Ilyen módon gyakran a legnagyobb betegségekből gyógyították ki az embereket.

A temetkezési szokásokról fölemlíti Kantemir, hogy a gyász nem nyilvánul egyforma módon. Ha egy földész meghal, fiai hat hónapig hajadon fővel járnak a legesikorgóbb téli időben is, a hajat és szakállt le nem vágják; bármily hosszú útra kelnének is, fejükre semmit sem tehetnek. Hajdan a nemesség is így gyászolt negyven napon át, de Kantemir idejében a szokást elhagyták, csak hajat növesztenek és gyászruhát vesznek föl. Ha valamely hajadon leány-nak fiú testvére halálozik el, levág hajából egy kis fonatot s a keresztfájára helyezi, egy éven át vigyázzván, nehogy valaki azt levegye vagy lehulljon onnan, a mi ha megtörténik, hajfonatából újjal cse-reli fel. Esztendőn át, az elhalálozás után, szombatonként felke-resik a sírokat és megsíratják övéiket. A gazdagabb családok sírató asszonyokat fogadnak fel, a kik különféle gyászdalokat énekel-nek a világi híúságokról és a földi élet nyomorúságairól. Ezek aztán sok mindenféle kérdést intéznek a halotthoz, — a kinek nevében felelik, hogy megunta a világi életet és nem kíván választ adni a kérdésekre. Egyébiránt — jegyzi meg Kantemir — valamint más országokban, a hová még be nem hatott a műveltség világos-

sága, úgy Moldovában is, a nép nagyon fogékony mindenféle babonára, a régiség rozsdáját magáról még le nem moshatta. Lakodalmakkor, temetéseknel, más alkalmi ünnepélyeknél a nép versekben emleget némely istenségeket és szokásokat, a melyek hihetőleg ősvallás maradványok a nép között. Ilyenek:

Lado et Mano, ezeket a neveket a nők lakodalmakkor emlegetik.

Dina, mintha Diana-ból származnék, mondja Kantemir. Ritkán használja a nép az egyes alakot, rendszeren a többszt: *Dinele* (Zinele), szép szűzek, szépséget osztó tündérnők.

Dragaica. Ezen név alatt, mintha Ceres szerepelne, mert az évnék azon szakában, a mikor a gabonák érnek, a szomszédos községek leányai összegyülekeznek a határon és maguk körül a legszebbet s a legtermetesebbet kiválasztván, elnevezik *Dragaica*-nak; annak vezetése alatt a vetések közé mennek, kalászból koszorut fonnak, a fejére teszik, felékesítik különböző színes kendőkkel, s a kezére kötik a csűrök kulcsait. — Az ily módon feleziczomázott *Dragaica*, kinyújtott karokkal, a kendőket a szél lengetve, mintha repülne, visszafelé fordul és énekelve, tánczolva összejárja azokat a falukat, a melyeknek leányai őt *Dragaica*-nak megválasztották; a leányok őt vezérüknek ismerik el. A moldvai parasztlányok nagyon vágyakoznak ezen megtiszteltetésre, bár a balhit felőle az, hogy három év előtt férjhez nem mehet.

Doina. Bizonyos, hogy a dákok Marst és Bellonát így neveztek el; a moldvaiak a hadi tényleket dicsőítő énekeiket ezzel a szóval kezdik meg.

Heoile. A gyászdalokban fordul elő e szó, mintha valamely személyt neveznének meg így.

Stahia. Mondják, hogy óriás-nő, a régi valamint az elhagyott házak, a föld alatti lakások és kincsek őrzője, védője.

Dracul din vale. Így hívják a gonosz szellemeket, a melyekről hiszik, hogy a vizekben élnek.

Ursitele. Két szűz leány, a kik minden gyermek születésénél jelen vannak, felruhazzák a lelki és testi tulajdonokkal s az újszülöttnek egész élete folyását meghatározzák.

Frumoasele. Levegőbeli nimfák, a kik gyakran belészeretnek a szép legényekbe. Ha valamely legényt hirtelen baj ér, p. o. szél-

ütés, azt tartják, hogy a Frumoasák rontották meg, a kik megboszálták magukat az ifjún, mert hozzájuk hűtelen lett.

Sânziene. A szó Sân-Joan-ból (Szeni János) van összetéve; egy nap, a mit ennek a szentnek a tiszteletére ülnek. A nap a maga útját ezen a napon reggeltől estvélig tánczolva teszi meg, ez a hit. A falusiak jókor reggel fel szoktak kelni, alkalmas helyről kimeresztett szemekkel nézik a nap feljövetelét, sokáig azonban ki nem bírják, vibrál előttük minden, így a napot is táncolni látják.

Joi-Maricele. Boszorkánynők, a kik Nagyesütörtökön pity-malatkor házról házra járnak megvizsgálják a tűzhelyeket, ha van-e tűz? Ha nincs, vagy ha egy-egy asszonyt aludva találnak, meg-rontják; annyira tunyává teszik, hogy egész éven át képtelen a munkára.

Pupaluga. Nagy szárazság idején nyáron, mikor a parasztok félnek, hogy nem lesz gabonatermés, egy tíz éven alóli leánykát zöldgalyakkal öltöztetnek fel, ennek vezetése alatt a hasonló ilyen leánykák tánczolva, énekelve összejárják a falut, az öreg asszonyok kijönnek a házakból s vizet öntenek a fejükre. Mondokájuk a következő: „Pupaluga, szállj fel az égbe, nyisd meg annak kapuit, ereszd az esőket, hogy a gabonák, a búza, rozs és a kukoricza megnőjjenek.“

Kiraleisa. A szó *Kirie eleison*-ból származik. Január 6 án (Vizkereszt) a családapák feldíszítnek selyem vagy más szövettel egy fakeresztet, vecsernye után megindúlnak sok gyermek kíséretében házról-házra s kiáltják: *Kiraleisa*.

Colinda. A rómaiak kalendáinak felel meg, új évi szokások, üdvözlések különböző vidékeken.

Turca. A törökök elleni gyűlölet szülhette ezt a tánczot a régi időkben. Karácsony napján valaki a fejére szarvas alakú álarczot tesz, hosszú vászonzsák-félébe buvik, hogy a lábai se látszodjanak ki, hasonlóképpen egy másik álarczos, görnyedt alak, az útczákat végig járják, tánczolnak és kurjongatnak.

Sburătoriul. (Repülő.) Nagyon szép ifjú, tünemény, a ki éjjelenként a menyecskéket és a leányokat látogatja meg s velük illetlenkedik. Nem látható, ha rá leselkednek is. — A bátrabbak azonban mégis sikerült elfogni egy-egy ily éjjeli repülő szellemet s látván, hogy olyan ember, mint ők, keményen megbüntették.

Meaza-Noapte. (Éjféli.) Egy tünemény, a mely estvétől-éjfélig, valamely állat formában összejárja a keresztútakat, éjfélkor eltűnik.

Striga. (Boszorkány.) A moldovaiaknál, mint a régi romaiaknál, öreg asszony, a kinek ördögi mestersége megölni a korán született gyermekeket. Ez a hit az erdélyiek között elterjedtebb. Jelenen azt hiszik, hogy mikor a *Striga* jár, a gyermekek a bölesőben meghalnak a nélkül, hogy betegek volnának. A kit gyanúba fognak, a kezeit megkötik s bedobják a vízbe; ha elmerül ártatlan, ha nem, bűnös, s a nélkül, hogy további vizsgálatot tartanának, elevenen a tűzbe dobják, kérlelhetetlenül megégetik bármint is erősiténé ártatlanságát.

Tric liciu. (Prikulies.) Ugyanaz, ami a francziáknak a *loup garou*. Az a hit, hogy az emberek mesterséges úton farkassá, vagy más állattá alakúlhatnak át, s azoknak szokásait, természetét vehetik fel, az emberekre vagy az állatokra támadhatnak s azokat megsemmisíthetik.

Legatura. (Meggötés.) Hiszik, hogy a kuruzslás egy nemével a vőlegényt a menyasszonytól távol lehet tartani. Ugyanezzel a kártékony állatokat is el lehet ízni, hogy kárt a házi állatokba ne tehessenek.

Deslegare. (Feloldás.) Az előbbinek ellenkezője.

Farmec. (Varázslás.) Ezzel a nők magukhoz csábitják, azokat, a kiknek szerelmére vágnak, s azokat, a kiket gyűlölnek, megbolondítják.

Descantec. (Ráolvasás.) Hiszik, hogy ráolvasással minden betegség gyógyítható. Itt Kantemir elbeszél egy esetet, a minék ő az apai házban szemtanúja volt. A főkamárásnak drága, szép lova volt, a mezőn megharapta a kigyó, s egész testében megdagadt és semmi reményt nem kötött életbenmaradásához. Egy öreg banyát hívtak az udvarba, a ki megnézvén a lovat, azt ajánlotta: hozna a kamarás valamely forrásról friss vizet egy edényben. Mikor a kamarás a szolgáját akarta volna a vízért elküldeni, a vén asszony rendelkezett, hogy a vizet a forrásról a kamarás személyesen hozza el, a mi megtörtévé, a kuruzslónő a kanesó viz felett valami imádságfélét mondott, aztán a vizet megitta a főkamárással. Az eredmény látható volt, mert a döglőfélben lévő ló puffadása múlni kezdett, míg a főkamárás a testében erős fájdalmakat érzett és dagadni kezdett. Egy második ráolvasásra azonban a kamarás a megivott vizet kiadta, jobban lett s a ló is lábra állott. Kantemir ismert egy kuruzslónőt, a ki egy istálló összes rühes lovait meg-

gyógyította, holott ő három mérdföldnyire lakott az istálótól. A lovak szőréből hoztak neki s a felett mormolta érthetetlen ráolvasását, a lovak néhány nap alatt megtisztultak.

Vergelat. A moldovaiak az év utolsó estvéjén bizonyos renddel néhány vesszőt helyeznek el, hiszik, hogy másnap reggel mindent meglátnak: jót, rosszat, a mi az éven keresztül reájuk vár. Szoktak akkor lenesét, babot vetni; csuprokkal is kuruzsolnak, hogy a jövődőbe lássanak.

* * *

Kantemir érdekesen írja le a moldovaiak lakodalmi szokásait is, a melyek azonban a nálunk divó szokásoktól nem sokban különbözvén, mellőzzük. Mint igen érdekes dolgot felemlítjük, hogy gyakran maga a fejedelem vállalta el a násznagyságot; a lakodalom ilyenkor a fejedelmi udvarban folyt le. A vajda a vőlegényt lóval és a magáéhoz hasonló főveggel szokta megajándékozni. Az asztalnál a vőlegény a fejedelem jobbján ült feltett főveggel s az udvarbeliek éppen úgy szolgálták, mintha maga a fejedelem volna.

A mikor a vőlegény a templomba ment avagy onnan vissza jött, az udvari keresztény és török zenekar kísérte, mint magát a fejedelmet szokás. Harmadnap az új pár a fejedelemnek és a fejedelemasszonynak ajándékot vitt, megköszönte nekik a kegyet, hogy a násznagyságot elfogadni sziveskedtek.

Nagyon kegyetlen módon bántak el a szülőkkel, a kik lányuk erkölcesire nem vigyáztak eléggé. A vőlegény másnap összehívta rokonait és elmondotta nekik, hogy a leány, a kit elvett, nem ártatlan. Egy rozoga szekeret toltak ki, a legrongyosabb hámokat vették elő, a leányt a szekérbe ültették, annak szüleit befogták lovak helyett, a kik verések között voltak kénytelenek a szekeret hazáig vonszolni, hogy nem voltak elég éberek leányukat illetőleg. Senki sem szabadíthatta meg a szülőket e szégyenletes tehertől; ha valaki ellenállott, a helyi bíró szigorúan megbüntette, mint szokás- és jogrontót. A vőlegény ilyenkor a hozományt megtarthatta, ezenkívül lakodalmi és más költségeit is megítélte a bíró. Ez a szokás azonban csak a paraszt népnél állott fenn. A honoracziórok ilyen esetekben elsímították a dolgot nagyobb hozománnyal, jóságadományozással, a legrosszabb esetben a leányt a szülő visszakapta s a férfi mással léphetett házasságra.

MOLDOVÁN GERGELY.

Dante látomásának jubileumi éve.

Ama páratlan látomásnak, melyet Dante örökített meg a Divina Comediában, tavaly volt hatszázadik évfordulója. A költő életére és műveire vonatkozó irodalom ennél termékenyebb évet alig mutathat fel. Alig van Olaszországban olyan kis város, a hol legalább egy-egy kis könyv ne jelent volna meg, valamelyik részletkérdést fejtegetve.

A Vita Nuova, maga az isteni költemény, úgyszintén olaszúl és latinúl írott tudományos, prózai dolgozatai, — ki tudja, hogy hányadik kiadásukat érték meg tavaly. Számos alapítványt tettek a halhatatlan költő nevére, hogy előbbmozdítsák a Dante-tanulmányokat. A Dante-Társaság firenzei székhelyén, valamint az egyes szakosztályok az ország nagyobb városaiban felolvasásokat rendeztek, melyeken lélekben és gondolatban részt vett az egész nemzet.

Kutatnak mindenütt, hátha előkerül egy-egy adat, vagy egy-egy codex, a mely Dantéhoz közelebb eső időkből származik.

Az olasz Dante-Társaság milanói szakosztálya „Művészet, tudomány és hit Dante napjaiban“ cím alatt adta ki felolvasásait. Most küldözik szét azoknak a vidéki és külföldi tagoknak, a kik nem jelenhettek meg a felolvasásokon. Olaszország elsőrendű tudósai szerepelnek az előadók közt, mint pl. Negri, Del Giudice, Tamassia, Rocca, Tocco, Scherillo, Novati, Flamini. Az olasz hűbériségről, a nép-életről, a pápaság és egyház viszonyáról, assisi szent Ferencz és a XIII. század vallásos mozgalmairól, a bölesészeti áramlatokról, a klasszikus költészet tanulmányozásáról, az udvari életről és költészetéről, a Dante korabeli népies költők és költészetéről szóló magvas tanulmányok kerültek ki a fölolvasásokból.

A firenzei Or San Michele ősrégi templomában is rendszeren folytak a felolvasások. Edward Moore, az oxfordi egyetem tanára, „Dante földrajzát“ választotta tételének. 1901-re is megállapították a csütörtöki felolvasások sorrendjét. Január 8-án, Heléna királyné születésnapján nyitották meg. Sokat emlegetik, hogy minél előbb

betöltsek a firenzei főiskolában Dante tanszékét, mely az öreg Giuliani apát halálával megüresedett, mert Danténak most csak a Vatikánban van rendes tanszéke, ott pedig nem a nemzet szája íze szerint és bizonyára nem a költő szándékának megfelelően értelmezik az isteni költemény politikai vonatkozású helyeit.

Bolognán kívül legkivált Palermo tett ki magáért, a hol a középiskolák tanuló nagy ünnepélyeket rendeztek. A nemzeti könyvtár nagy termében leleplezték a költő remek szobrát. A szobor költségeit a tanuló ifjúság gyűjtötte össze. Albumot és emléklapot adtak ki. Az album az ünnepélyeket megnyitó beszéden és felolvasásokon kívül azokat a verses és prózai dolgozatokat tartalmazza, melyeket közlésre érdemeseknek ítelt egy bizottság.

Rómában feltűnően nagy hatást keltett az a felolvasás, melyet egy elhalt tudós leánya, *Franciosi* Janka kisasszony tartott Colonna herezeg palotájában, arról a tételről, hogy mire inspirálta Dantét a szerelem.

A nálunk is ösmert *De Gubernatis* a Divina Commedia ind alakjairól értekezett. Kimutatta, hogy Dante költeményében az odisszeia az Ádám-fokhoz közel ért véget; hogy a pokol és Lucifer alakja ind eredetű; hogy továbbá Dante földi paradicsoma annak a földi paradicsomnak felel meg, melyet az indok az Ádám-fokon tisztelnek Seilam szigetén.

Dante korának történetét tárgyaló munkára hirdették ki a Villari-féle alapítványt, a melyet 45 ezer lira tőkével létesítettek. Október 15-én járt le a pályázat határideje, de az eredményéről eddig nem olvastunk sehoh.

A közoktatásügyi miniszter szintén tűzött ki pályadíjakat a középiskolák növendékeinek a költő életét és műveit fejtegető kérdésekre. A nagy versenyekben részt vett 123 gimnázium 896 tanulóval, 44 reáliskola 238 tanulóval és 56 tanítóképző intézet 233 növendékkel.

Dante szülővárosa, Firenze június 17-én ünnepelte meg a Signoria-palota alapításának 600-ik évfordulóját, mely összeesik azzal az idővel, mikor a költőt megválasztották az akkori köztársaság egyik tisztviselőjének. Erre az alkalomra művészi kivitelű érmeket veretett a város; kiadott egy díszes emlékkönyvet ama névsor hű másolatával, melyben Dante és tisztviselő társainak neve előfordul.

A történeti nevezetességű régi termet, hol a gyűlést tartották, emléktáblával jelölték meg. Az ünnepi szónoknak, Isidoro *del Lungo* híres történetírónak pedig aranyból vert külön érmet nyújtottak át.

Láttuk a velencei „Marzocco“ külön ünnepi számát is június 17-ről. Minden sorát Dante emlékének szentelte.

De nem maradt el az olaszoktól a külföld sem, a mi fényesen bizonyítja, hogy a firenzei száműzött terzináit a magas Alpések meredek sziklafalai nem tudták leszorítani a félszigetre, hanem áthatoltak a fellegeket szelő bérezeken és bejártak minden földet, hegyvidéket s rónát, a hol művelt ember él.

Franciaországban a „Société d' études italiennes“ két felolvasást rendezett a Sorbonne falai közt.

A londoni Dante-Társaság, a melynek Cristiana kir. herezeguó a védnöke, egész éven át áldozott a kegyelet oltárán Dante emlékezetének. Különösen kiemelkedik az az ülés, melyet a Queen Collegében tartottak. A megjelent hölgyek olyan kis babérkoszorúkat tűztek a hajukra, a milyennel a költőt Rafael vatikáni freskóiról ismerjük. Sir Alfred *Austin*, az udvari költő olvasott fel akkor „Dante's Realistic Treatment of the Ideal“ ezímmel. Az elnök a felolvasóhoz intézett köszönetében hangsúlyozza, hogy az Olaszország és Anglia közti kölesönös rokonszenvet legelső sorban annak kell tulajdonítani, hogy az angolok már régóta ritka előszeretettel tanulmányozzák a legnagyobb költőt; az ő szelleméből merített ihletet és eszméket Britanniának majdnem valamennyi nagy embere. Gyűlés után Dante „Mi Atyánk“-ját énekelték el, a melyet náluk Gadsby zenésített meg, az olaszoknál pedig Biagi.

Krakkóban a költő lengyel tisztelői arezképpel és a lengyel tudósok aláírásával ellátott emléklapot adtak ki a nagy látomás jubileumára.

Nálunk is van annak nyoma, hogy a lefolyt évben kegyelettel gondoltunk, Vörösmartynk mellett, arra az idegen dalnokra, a ki előtt nem volt ismeretlen az a Magyarország mely „boldog, ha nem hagyja magát gyötörtetni . . . azon a földön, melyet a Duna öntöz, miután elhagyja a német partokat“.

Tulajdonképen tavaly jutott közkézre magyar nyelven az Isteni Színjáték harmadik könyve *Szász* Károly fordításában. Az „Erdélyi Múzeum“ múlt évi szeptemberi számára hivatkozva, elmondta róla

véleményét az erre leghivatottabb olasz folyóiratban *Pavolini* tanár.¹

A „*Vasárnapi Ujság*“ Halottak napján megjelent számában több hasábot szentelt Dante emlékének.

A Budapesten megjelenő „*Örökzöld*“ szintén adott ki egy külön ünnepi számot, *Wilde* Pál buzgó dantologusunk közreműködésével. Ugyancsak *Wilde* állította össze sok utánjárással, a firenzei „*Giornale Dantesco*“ szerkesztőjének, gr. *Passerininék* megbízásából azon magyar írók jegyzékét, a kik Dantéről valaha írtak, vagy munkáikban róla megemlékeztek. A bibliografiai szempontból is érdekes összeállítás az említett olasz folyóirat egyik közelebbi számában fog megjelenni. Ezt is közli majd az a nagyszabású vállalat, mely szintén *Passerini* szerkesztésében most indul meg „*Dantisti e Dantofili dei Secoli XVIII e XIX. (Contributo alla storia della fortuna di Dante)*“. Szótár-alakban hozza mindazon olasz és más országbeli írók életrajzát és arcképeit, kik az elmúlt két században Dantéra vonatkozó tanulmányokkal foglalkoztak.

Felekezeti szempontokon felül emelkedve folytak le a mi ünnepeink. Míg a katolikus „*Religio*“ *Alleram* Gyulától közöl egy cikksorozatot „Dante és művei“ czímmel; míg „*Páduai Szent Antal Lapja*“-ban *Wilde* Pál ismerteti: azalatt a kolozsvári ev. ref. egyház egyik felolvasó-estélyét „a legkatholikusabb theologus“ emlékeztének szánja.²

Megszűnt tényleg az utolsó „hivatalos“ ok is arra, hogy a firenzei bujdosóval szemben felekezeti szempontokat emlegessünk. Még a Vatikán is meghozta a maga köteles áldozatát a független, szabad állam-eszme vértanújának. Dante politikai röpiratát a múlt év utolsó hónapjában törölte a tiltott könyvek jegyzékéről; ünnepélyesen, forma szerint is levette a „*De Monarchia*“-ról az átkot, melyet negyedfélszáz esztendőn keresztül rajta hagyott.³ A ravennai koporsón több van megint egy palma-ággal.

CS. PAPP JÓZSEF.

¹ *Bullettino della Società Dantesca Italiana*. VIII. köt. 1—2. füzet, 24—25. „*Studi danteschi in Ungheria*“. — A *Deutsche Litteratur-Zeitung*, m. é. decz. 1. számában, szintén a mi nézetünket fogadja el.

² L. az „*Erdélyi Protestáns Lap*“ múlt évi 1. számát. („Dante és a Biblia“.)

³ L. a „*Magyar Polgár*“ múlt évi decz. 31-iki számában „XIII. Leo Dante emlékének“ cz. tárczacikkemet.

Az erdélyi zsidók múltjából.

(Első közlemény.)

A zsidók története Erdélyben oly tárgy, mely feldolgozóra mindeddig nem talált. Oka ennek egyrészt a műveltségre való törekvésnek és vele a történelmi érzéknek, az erdélyi zsidókban késő ébredése, másrészt pedig a reájok vonatkozó történelmi források gyér és felkutatlan volta.

Az erdélyi zsidó hitközségek legnagyobb része csak a XIX. század folytán keletkezett, egy bizonyos hányada a XVII. és XVIII. század mesgyéjén veszi kezdetét, ennél régibb időkből való pedig mindössze egy van, a *gyulafehérvári*. Nem csodálható tehát, hogy az erdélyi zsidók a maguk történelmére vonatkozó irott vagy más emlékeket, még szájhagyományokat is csak igen ritkán tartották fenn s ezek sem mennek vissza a XVIII. század első felén túl eső időkre.

Az országos köziratokban is aránylag kevés szó esik róluk, mert a zsidóknak Erdélyben sem számra, sem egyébként nem igen volt sulyuk. Még a kereskedelem terén sem vergődtek oly jelentőségre, mint más országok zsidósága, mert itt erős, győzelmes versenyre keltek velük a görögök, örmények, ráczok és más idegen nemzetségű kalmárok.

A mi e tárgyat érdeklő irott emlék mégis fennmaradt, jórészt különböző levéltárak homályában lappang. Még a nyomtatott irodalomban szétszórt adatok sincsenek eddigelé összegyűjtve. Csak gróf *Kemény József*, Erdély történetének fáradhatatlan és szerencsés kezű kutatója, tett ez irányban is figyelemreméltó kísérletet, de kéziratban maradt jegyzetei becses anyagot szolgáltatnak.¹⁾

¹ *Gr. Kemény József*, *Lexicon Rerum Transilvanicarum* II. s. v. *Iudaei*. *Ugyanaz*, *De Iudaeis*. Mindkettő az Erdélyi Múzeum-Egylet kéziratárában.

Jogosnak látszik tehát a föltevés, hogy az erdélyi zsidók története megírására irányuló vállalkozásom, bár rendes tanulmányaim körén kívül esik, érdeklődésre tarthat számot. Jelen alkalommal bátorkodom néhány részletet bemutatni *az erdélyi zsidók történetéből a XVI. és XVII. században.*

I.

A historia napvilága csak a XVI. századtól fogva derül az erdélyi zsidókra. Eladdig a történelem előtti idők homálya borong felettük, a mikor nagyon valószínű bár, hogy laktak már, ha nem is nagy számmal, Erdély földjén, de hiteles adatok híján bebizonyítani ezt nem tudjuk.¹

Kérdéses még az is, hogy mennyiben nyert túl a Királyhágón fogamatot a Szapolyai János erdélyi vajdát magyar királylyá választó 1526-ik évi székesfehérvári országgyűlés IV törvényezikke, mely azt rendeli, hogy „a zsidók a birodalom minden részéből, a városokból és falvakból azonnal kiűzessenek.”² Laktak-e ez időtájt Erdélyben említésre méltó számban zsidók? Avagy nem volt-e inkább ez az egész törvény, Erdély tekintetében vízbe hullott mennykő? De akármint álljon is ez a kérdés, annyi bizonyos, hogy ezentúl még mintegy félszázadig semmi híre a zsidóknak Erdélyben. Legelőször az 1578. évi októberi kolozsvári országgyűlés XXII. törvényezikke tesz róluk említést.

Hivatkozással ugyanis egy előző gyűlés azon végzésére, mely szerint a görögök és *egyéb külső nemzet* a hagyott helyeken belől ne jöhessen, így panaszkodnak a rendek: „Nyilván mondják pedig, hogy soha annyin egyszer bé nem jöttek afféle görögök, *sőt zsidók is*, mint e mostani szentgálnapi sokadalomra.”³

„Sőt zsidók is!” Mily lapidaris, tömör térvényhozói stílus! Szinte idáig hallatszik ki belőle az a bosszankodó és lenéző hang,

¹ L. „A zsidók legrégebb nyomai Erdélyben“ című felolvasásom kivonatos ismertetését az I. M. I. T. 1901-iki évkönyvében. — A XVIII. századra nézve v. ö. *ugyanott* „Az erdélyi országos főabbik. Kiadatlan kútfők alapján“ című tanulmányomat.

² Magyar Országgyűlési Emlékek I. 29. *Jászai Pál*. A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után 179.

³ Erdélyi Országgyűlési Emlékek III. 139.

a melynek használatát akkoriban egyedül itélték méltónak a zsidókkal szemben. Ámbár hiszen a görögök felől sem voltak a karok és rendek valami hízelgő véleménynyel. Egy későbbi országgyűlésen a szászok egyik követe épenséggel „névleg keresztényeknek, tényleg törököknek nevezi őket.¹ S ha a görögök idegenek, a zsidók kétszeresen azok! De majd nem maradnak meg idegenekül, csak vehessék meg egyszer lábukat valahol az országban.

Ez legelőször is *Gyulafejérvárt* sikerült nekik. Könnyű megmagyarázni, miért? Fehérvár egyike volt Erdély *letevő* helyeinek (locus depositionis), azaz ama fontos kereskedelmi góczpontoknak, a melyek egyaránt piaczául szolgáltak az ország kivitelének és behozatalának. E határállomásokon, melyekhez Brassó, Szeben és Szász-Sebes is tartozott, szabad volt a „külső nemzetbeli kereskedőknek“ is vásárt esapniok, de tiltva volt árúszikkeit tovább vinniök, az ország belsejébe. Hogy a zsidók a *letevő* helyek közül épen Fehérvárt szemelték ki, onnan van, hogy ők leginkább a Magyarország török kézen levő részei² és maga a török birodalom felől közvetítették az Erdélybe irányuló kereskedelmet. Havas alföldének és Moldovának, Brassó és Szeben felé gravitáló forgalmat ellenben főleg a görögök látták el, a miért is a későbbi „görög compania“ székhelye ez utoljára említett két város lett, valamint a „zsidó companiáé“ Fehérvár. Hogy, hogy nem a zsidók módját ejtették a Fehérvárt állandó megmaradásnak. Eleinte szorványosan, később sürübben telepedhettek itt le s mihelyt elegen voltak, hitközséggé tömörültek, a mint azt a zsidóság szerencséjére mindig és mindenütt megtették. 1591-ben legalább már *bét-din* azaz vallási és polgári ügyekben ítélkező zsidó bírói szék működik Fehérvárt.³

Innen előbb törvény ellenére, de 1623. óta, a mikor *Bethlen* Gábor, ez a világos elméjű, európai látókörű fejedelem kiváltságlevelet adott az Erdélyben letelepülni akaró zsidóknak a kerített városokban való lakhatásra, szabad kereskedésre és szabad vallás-

¹ E. O. E. XIV. 34.

² Az idevaló e korbéli számos zsidó lakosságról l. *Brichler Sándor*, Magyar Zsidó Szemle X. (1893.) 315. és köv. ll.

³ L. *Kohn Sámuel*, héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez 104–106.

gyakorlatra,¹ a mely privilegiumot négy évvel később az országgyűlés törvénybe is iktatott,² ettől fogva szabadonjártak vásárookra az ország belsejében, de állandóan megtelepedniök sokáig sehol sem sikerült, annál kevésbé, mert a szabad városoknak és a földesuraknak jogukban állott jövevény lakosokat el- vagy el nem fogadni. Hogy a zsidókkal szemben a városok a maguk czéhekre tagolt, kenyérrigó lakosságával nem épen előzékeny állápontra helyezkedtek, könnyen elképzelhető. *Kolozsvár* városa például egészen a felvilágosodás századának alkonyáig távol tudta magától tartani a zsidó veszedelmet. Pedig *Kolozsvárt* zsidók már 1591. előtt is megjárták. A városnak ez az évi fehérvári országgyűlés végzéséből készített árszabályzatában ugyanis, a fűszerszámok limitációjában előfordúlnak egyebek közt a török, görög és zsidó kereskedőktől behozandó marhák (portékák) árai is.³ Száz évvel később, 1693. márczius 7-iki közgyűléséből maga a város, a piaczi árúhelyek rendezése iránt hozván végzést, mely még a XIX. század első felében is fennállott, a görögök és más kalmárok mellett a zsidóknak is helyet jelöl ki „a Tottis András háza oldalánál levő udvarban.”⁴ Portékájuk nyilván oly gyakran jelenik meg a piacon, hogy egyik fajtáját egyenesen róluk nevezik el. Így a kolozsvári harminczados hivatal 1631-ik évi számadásaiban a Magyarországból Erdélybe hozott forgalmi cikkek sorában a lengyel gyöles, török zsinór s többféle mellett felemlíti a *zsidó vásznat* is.⁵

Hogy az ily sokadalomra járás, ama viharos időkben minő veszedelmes vállalkozás volt, bizonyítja azoknak a zsidóknak az esete, a kiket a *Kolozsvárra* győztesen bevonuló *Básta György* császári generalis 1600. szeptember 13-án az ott talált oláhokkal és rácokkal együtt levágatott.⁶ Mily borzalmas kép, melynek egy

¹ E. O. E. VIII. 143–145.

² U. o. 371. Az 1627. évi Gyulafehérvári országgyűlés IX. törvényezikke.

³ *Jakab Elek*, *Kolozsvár története* II. 322. 2. jegyzet.

⁴ U. o. III. 43.

⁵ U. o. II. 627.

⁶ *L. A. Gebhardi*, *Geschichte von Ungarn und den dazu gehörigen Ländern* (Bécs, 1792.) VIII. 576. — Ugyanilyen vásáros zsidók lehettek azok is, kiktől Péchi Simon zsidó könyveket vásárolt 1630. bau. L. *Kohn Samuel* *A szombatosok* 274. V. ö. 199. De ebből még nem következik, hogy *Kolozsvárt* ez időben zsidók *meg voltak telepedve*, mint *Kohn* véli u. o. v. ö. 191.

foszlányát idáig megmentette a véletlen ebben a sovány hiradásban! — Kevésbé végzetes, de az érdekeltekre nézve elég súlyos következményekkel járó kalandok hányszor estek még meg a Kolozsvárra igyekvő zsidókkal, mig nem 1770. táján az első zsidó Deutsch Löbel beplántálja magát s meg gyökerezik földjében.¹ De a kieneses város sokáig irtozik még a zsidóktól, a minek újabb meg újabb jelei időről-időre ismétlődnek, mig nem 1848 viharzó szelleme elfojtja a zsidó gyűlöletet.

II.

Gyulafehérvárt nem sokáig maradtak a zsidók a Bethlen Gábortól nyert kiváltságok háborítatlan élvezetében azontúl, hogy a lovagias és böles fejedelem kezéből kihullott a kormány gyepűje. A türelmetlenebb szellemű Rákóczyak idejében és talán a szombatosok akkor tájt történt halálra keresésének hatása alatt² rosszabbra fordult a zsidók sorsa is. Maga a városi és megyei lakosság kaján szemmel nézte a zsidók ernyedetlen munkássága nyomában kelő áldást. Abban az időben, a mikor kevés lehetett a becsületes kézműves vagy kereskedő, — legalább alig működik országgyűlés, mely szigorúbbnál szigorúbb intézkedéseket nem léptetne életbe úrtülpéseik és a vevő közönség jóhiszeműségével úzótt csalárd visszaéléseik ellen,³ a fehérváriak a zsidóktól rossz néven veszik azt, hogy a sóhordó ráczoktól, törököktől s másoktól behozott árukat, elejükbe menván egy, két s több mértföldnyire is a városon kívül megvásárolják, s azután a városban drágán adják el, mert kiváltságlevelük értelmében az ő kötelességük volna árukat behozni az országba.⁴ Ily irányú útasításokkal látják el tényleg a fehérmegyei rendek az 1648-ik évi országgyűlésre küldött követeiket. „Könyörgeni kell azon — így szól az útasítás — hogy attól til-

¹ *Jakab Elek*, i. m. III 678.

² *L. Kohn Samuel*, i. m. 214. s. köv. II.

³ Csak egy pár példa: 1622-iki kolozsvári országgyűlés X. E. O. E. VIII. 98. 1624. fehérváriogy. V. t.-cz. u. o. 235. 1662 medgyesiogy. VIII. t.-cz. XIII. 284. 1685. fogarasiogy. VI. s VII. t.-cz. XVIII. 316. 1686. szebeniogy. XI. t.-cz. u. o. 493. 1697. kolozsváriogy. IX. t.-cz. XXI. 281. V. ö. a rendelkeznek az 1696. szeptemberi gyűlés elé terjesztett postulatumai 8. pontját u. o. 449.

⁴ E. O. E. XI. 471.

tassanak el a zsidók, ha marhát akarnak venni, meajenek magok ki az országból marháért levelek tartása szerint, aféle marhát, kit mások hoznak ki, ne vehessék meg, hanem adják ugyanazok el, az kik béhozzák, evvel is ne drágódjék inkább el az marhának az ára, hadd vehessen minden jutalmason ott a város aféle ráczoktól, törököktől, mint azelőtt, alioquin ez mind az országbeliek, mind a városnak kárára vagyon.¹ Ime egy részlet az akkori közigazdasági küzdelmek képéből! — De hogy ez a panasz célzatosan van kifejezve épen a zsidók ellen, mutatja az 1654-ik évi fejérvári országgyűlés III. articulusa, mely 200 forint birság terhe alatt tiltja meg „a zsidóknak és egyéb idegen kereskedő rendeknek . . .”, hogy ez országban hozandó árú marhákat intra limitis regni (az ország határain belül) semmi praetextus (ürügy) alatt megvenni és megvásárolni ne merészeljenek, hanem idegen országból magok hozzák az marhát.² A törvény tehát a zsidóknak első helyen bár, de mégis a többi kereskedőkkel egy sorban fenyegeti meg inkorrekt viselkedésükért. De hogy a törvény az „egyéb idegen kereskedő rendekhez csapja őket, az mutatja egyuttal, hogy még az állandóan itt lakó zsidókat sem tekintették „baza fiainak,³ a mint különben a görögöket sem.

Az országgyűlés egyébként, nyilván az ily izgatások következtében valamivel előbb a zsidók ellen fordult. Az 1650-ik évi fejérvári országgyűlés XXVII. törvényezikke ugyanis elrendeli, hogy „mind zsidó, mind görög tartson neme szerint való köntöst“,⁴ a mi a zsidók tekintetében ellene mond a Bethlen Gábor privilegiuma 7. pontjának, mely minden megkülönböztető jel viselése alól felmenti őket, épen azért, hogy bántalmazásoktól óva legyenek. De még sokkal messzehatóbb fontosságú ugyanazon törvényezikk ama további rendelkezése, mely a zsidókat, mivel az országban létükből kevés haszna van a fiscusnak, egészen a fejedelem önkényének szolgáltatja ki, az ő tetszésére hagyva, „mi karban állítja őket“.⁵

¹ U. o.

² E. O. E. XI. 177.

³ Kifejezetten ezt mondják a számkövetek az 1669. évi fejérvári országgyűlésen előterjesztett postulatumának 13. pontjában. E. O. E. XIV. 361.

⁴ E. O. E. XI. 78.

⁵ U. o.

II. Rákóczy György ez alapon elrendeli, hogy a zsidók szabadon kereskedhetnek ugyan az országban, de csakis az egy Fehérvárt lakhatnak, ott is csupán zsellérül,¹ holott a Bethlen-féle privilegium Fehérvárról, mint a zsidók kizárólagos lakhelyéről, mit sem tud. És ámbár, mint akkoriban minden törvény, úgy ez is jórészt megmaradt írott malasztnak, — hiszen hézagos tudósításaink mellett is² — mégis mennyi hányatásnak és zaklatásnak forrásává vált ez a törvény mindazok kezében, a kik a zsidóknak — mondjuk — nem voltak barátaik, szinte 200 éven keresztül. Mert nemesak II. József, 1781. július 4-iki pátense emelte újból érvényre azt az axiómát, hogy zsidónak Erdélyben csupán Fehérvárt szabad laknia³ és nemesak az 1810—11-iki kolozsvári országgyűlés XXXIX. törvényezikke hagyja érintetlenül a Rákóczy-féle edictumot, noha épen ez a törvényezikk teremt jogalapot a Fehérváron kívül tartózkodó zsidók további ittmaradásának,⁴ hanem mikor a tények már rég halomra döntötték az elvet, még 1845-ben is, a mikor pedig körülbelül 3000 zsidó lakott már Erdély különböző vidékein, még akkor is elvül mondja ki az az erdélyi kir. főkormányiszék, hogy a zsidók Erdélyben törvényes alapon csak Fehérvárt lakhatnak, míg egyebütt csak eltűrik őket.⁵ Hát nem kellett már sokáig „tűrni“ őket. Erdély és Magyarország uniója hazát adott a zsidóknak a Királyhágón túl is.

EISLER MÁTYÁS.

¹ Approbata Constitutiones Pars V. Edictum 82.

² Pl. Köröspatakon. orsz. levéltár erdélyi osztálya 1700. évi 670. szám.

³ Országos levéltár erdélyi osztálya 1781. évi 5431 sz.

⁴ Az erdélyi nagyfejedelemség 1809—10. évi... országos gyűlésének jegyzőkönyve (Kolozsvár, 1811.) 941—943.

⁵ *Sz[ilágyi] F[erencz]*. Zsidóügy Erdélyben. Mult és Jelen 1845. 67. szám.

IRODALMI SZEMLE.

A magyar honfoglalás kútfői.

A honfoglalás ezredéves emlékére a m. tud. Akadémia megbízásából gróf Kuun Géza tisztt., Fejérfataky László, Hampel József, Thallóczy Lajos rend., Marczali Henrik lev., Jagó V. k. tag, Hodinka Antal, Maróthi Dezső és Dr. Vári Rezső közreműködésével szerkesztették Pauler Gyula és Szilágyi Sándor rendes tagok. Budapest, kiadja a magyar tudományos Akadémia. 1900. 4° 877. 1. Ára 35 kor.

A honfoglalás ezredéves emlékünnepe egész kis irodalmat teremtett. Megyék, városok, iskolák, különféle intézetek egymásután írták meg monographiájokat, hogy mindenik saját körében mutassa be, a mit az ezeréves Magyarország alkotott. Mindezen monographiák között egy sincs, mely oly közvetlenül kapcsolódna a millennium emlékéhez, mint a kéz alatt lévő mű.

A Magyar tudományos Akadémia még 1891-ben elhatározta, hogy a maga részéről azzal ünnepli meg az ország ezeréves fennállását, hogy a honfoglalás történetére vonatkozó hazai és külföldi kútfőket a kornak teljesen megfelelő kritikai kiadásban bocsátja közre. E terv végrehajtásával a Történelmi bizottság lett megbízva. Az egész könyv tárgyára, tartalmára, irányára vonatkozólag álljon itt a bizottság által készített terv szövszerű szövege. A terv szerint u. i. „a millennium alkalmával kiadandó mű hivatva lesz mindazon emlékeket, írott forrásokat és leleteket a tudomány mai színvonalán álló kiadásokban felölelni, magyarázni és minden oldalról megvilágítani, melyek a honfoglalás történetének, a benne szereplő népek belviszonyainak és műveltségi állapotának megismerésére tudományos alapúl szolgálhatnak és melyhez az, ki Magyarország népeinek, beleértve a hódítókat és meghódítottakat, azon korbéli történetéről, viszonyairól és műveltségi állapotáról képet akar nyerni, első sorban fordulni kénytelen“.

A kész mű az itt körvonalozott irányelveknek teljes mértékben megfelel. És hogy megfelelően, a közreműködőknek és szerkesztőknek nem csekély akadályokat kellett legyőzniök. Hogy a források adatait lehetőleg első kézből vehessék át — a bizottság megbízásából — Marczali Henrik a nyugati kútfők végett, Vári Rezső pedig Böles Leo Taktikájának kéziratáért külföldön is jártak. Csak így történhetett meg, hogy ez utóbbi kiadása — az Akadémia classica-phylogiai bizottságának

kijelentése szerint — „még eddig soha föl nem használt legfontosabb szöveghagyományokon alapszik s ennél fogva minden eddigi recensioval egybehasonlító kétségtelen haladást mutat“. Az elhárítandó akadályoknak kell betudnunk azt a körülményt is, hogy a mű a honfoglalás befejezésének és nem megkezdésének ezeréves évfordúljára jelenhetett meg.

Az egész mű hat fejezetre oszlik.

Az *első* fejezet a *byzanczi kútföket* foglalja magában. És pedig 1. Böles Leo haditaktikájának XVIII. fejezetét adja görög szövegben magyar fordítással dr. *Vári Rezső* közlésével és befejezésével. A 2. részben pedig a *byzanczi történetírók* cz. alatt *Marczali* Henrik közli érdekes bevezetés után a görög krónikák eredeti szövegét magyar fordítással és Biborbanszületett Konstantin császár: „De administrando Imperio“ című művének a magyarokra és lakóhelyekre vonatkozó fejezeteit, szintén görög szövegben és magyar fordítással.

Ez a fejezet a magyarok honfoglalás előtti életére vet tiszta fényt s igazi megvilágításban állítja előnkbe a „*turkok*“-nak — mint a magyarokat e források nevezik — hadi- és politikai szervezetét, harci modorát. Hogy pedig a valóságnak megfelelő igazi képet adjanak, magának a munkának czélja erősen megkívánta. A hanyatló byzanczi császárság belsőleg meggyöngült erejét politikai sakkhúzások által igyekezett a külelenséggel szemben pótolni. A körülakó népeket e czélból ügyesen használta fel egymás gyöngítésére, hogy így óvja meg magát azok esetleges támadásaitól. Ismerniök kellett tehát a körülakó népek erejét, szokásait, harci modorát stb. Ismerniök kellett főként a magyarokat, kiket szövetségesöknek fogadtak. A koronás írók közlése épen azért „okmányzerű hitelesség“-gel bírnak s a honfoglaló magyarok tábori- és harci életéről, katonai szervezetéről, jellemének főbb vonásairól tiszta és hű képet adnak. Ez adja meg kiváló becsét Böles Leo hadi taktikája és Konstantin, „De administrando Imperio“-ja ránk vonatkozó fejezeteinek. A görög krónikák pedig a birodalom eseményeinek elbeszélése közben magyarokra vonatkozó adatokat is szönek, minél fogva honfoglaláskori kútfőink sorában megfelelő hely illeti ez írott emlékeket.

A *második* fejezet egyéb *keleti kútfök*-et ad gr. *Kuun Géza* által összeállítva, az eredeti szöveget fordítással és jegyzetekkel kísérve. „A mohamedán világnak azon X. és XI. századbéli íróit sorozzuk ide, — írja gr. *Kuun G.* az előszóban — kik a magyarokról, vagy a velök rokon, vagy összeköttetésben lévő népekről, lakóhelyükről írtak s vagy közvetlenül, vagy közvetve honfoglaló őseink régibb viszonságaira, vándorlásaira, kisebb-nagyobb világosságot árasztanak“. Így következnek egymásután: 1. *Iben Roszteh*, *Gurdézi*, *El-Berki* idevonatkozó feljegyzései a magyarokról, kozárokról, bolgárokról, burtaszokról, sőt a szlávokról és oroszokról is. 2. *Ibn Fadhlán* tudósításai, 3. *Istakhrí* és *Ibn Haukal* adatai s 4. *Maszúdi* a Kaukázus különféle népeire vonat-

kozó közlései. A tudós közlő minden egyes részt érdekes és tanulságos bevezetéssel kíséri.

A sok érdekes adat közül jellemzésül álljon itt néhány sor Gurdzinek a magyarokra vonatkozó feljegyzéseiből. A házassági szokásokról azt írja: „A magyaroknak egy oly házassági szokásuk van, mely szerint midőn házasodnak, nászajándékot hoznak. A nők, minősége s marhákban álló vagyona szerint a nászajándék majd több, majd kevesebb lehet; az ajándékot elhozván, a hajlék előtt letelepednek. A leány atyja a vőlegény atyját házába vezeti s a miye van menyétbőrökben, nyusztprémekben, evetbőrökben, czobolyprémekben, rókabőrben, kamuka-, selyemszövetben (neki) megmutatja, tíz prémes ruha értékben (a melyeket aztán) egy szőnyegbe göngyöl s a vőlegény atyjának lovára köti s őt emígyen házába kíséri. Ezután minden a nászajándékhoz tartozó tárgyat számba kell venni, a mely ajándék marhából, pénzből és bútorokból áll. Mindezt neki küldi a vőlegény. Ezek befejezésével a leányt a házába hozzák“.

A *harmadik* fejezetben a *nyugati kútfők* t kapjuk *Marczali* Henrik összeállításában és bevezetésével kísérve és pedig a következő renddel:

1. Annales Sithienses (Bertiniani) 2. Conversio Bagvariorum et Carantanorum. 3. Description of Europe by king Alfred the great. 4. A fuldai évkönyvek. 5. Regino krónikája. 6. Theotmar salzburgi érsek és suffraganeusainak levele IX. János pápához. 7. Levél a magyarokról Dado verduini püspökhöz. 8. Versus Waldramni ad Dadonem episcopum a Salamone missi. 9. Ekkehardi (IV.) Casus Sancti Galli.

A fennebbi címek alatt elősorolt források chronologiai rend szerint három csoportba oszthatók, a mennyiben 1. a honfoglalás előtti időkre vonatkozó, 2. — mint egykorúak — a honfoglalásra tartozó, 3. a honfoglalás után kevéssel írott adatokat tartalmaznak. Értékökre nézve pedig, mivel sokszor elfogultság és bosszúérzet sugalmazza a feljegyzéseket s többnyire nem személyes megfigyelésen alapúlnak, történeti hitelességre számot nem mindenben tarthatnak.

A *negyedik* fejezetben *szláv források* vannak összefoglalva. Összeállították Dr. Jagić V., *Thallóczy* Lajos és dr. *Hodinka* Antal. E fejezet az előszó után tartalmilag három részre van osztva és pedig 1. tárgyalja „a Konstantin (Cyrill) és Method legenda magyar vonatkozásai“-t, 2. adja az „elbeszélés“-t „a magyar bolgár háborúból“, 3. a „Nestor krónikájának magyar vonatkozásai“-t.

Szláv népekkel volt érintkezésök őseinknek — mint általában a turáni népeknek — nemcsak a honfoglalás idején és azóta szakadatlanul, hanem már beköltözésök előtt is. Ennek az állandó érintkezésnek nem csekély hatása volt a magyarok nyelvére és vérére, de nyoma maradt az érintkezésnek a szláv feljegyzésekben is. Ez az állandó és szoros kapcsolat teszi kívánatossá, hogy a magyar honfoglalás kútfői között a szláv források reánk vonatkozó részei is helyt foglaljanak.

E fejezet a szláv források vonatkozó eredeti szláv nyelvű szövege mellett *Jagić V.*, a bécsi egyetem tanára pontos latin fordítását és a *Thallóczy* Lajos és *Hodin'a* Antal által eszközölt magyar szövegű fordítást is ad.

Az *ötödik* fejezetben a „*hazai kútfők*“ összeállítását kapjuk, tartalmilag és feldolgozása szerint a következő beosztással: 1. vesszük Béla király névtelen jegyzőjének művét, *Fejérpataky* László közlésében és jegyzetekkel ellátva *Pauler* Gyulától. A bevezetésben első részében *Fejérpataky* L. a kézirat historia ismertetését adja, foglalkozik a codex régiségével, elősorolja kiadásait stb. *Pauler* Gyula pedig a második részben tartalmi magyarázatot ad a szöveghez s szól írói modoráról. E bevezető részek után a szöveg közlése következik, melyben a bécsi es. kir. udvari könyvtárban őrzött egyetlen kézirat beosztását, lap- és sor-kezdetét is feltűnteti, úgyszintén a javításokat és hibákat; ragaszkodik az ortographiai sajátosságokhoz is. Végül a szöveget magyarázó jegyzetekkel kíséri.

E fejezet második részét képezi „*Julián útja Nagy-Magyarországba*“. *Julián* szerzetes ez érdekes jelentésének latin szövegét, — melynek codexe a vatikáni levéltárban őriztetik — *Fejérpataky* László látta el bevezetéssel.

Végül a fejezet harmadik része magyar krónika töredékeket foglalmagában *Kézai* Simonból és a képes krónikából, melynek összeállítását, bevezetését s a szöveghez írt magyarázó jegyzeteket *Marczali* Henrik-től vesszük.

A nagyérdekű, becses könyv utolsó, *hatodik fejezetét* „A honfoglalási kor hazai emlékei“ képezik, ismertetve *Hampel* József által.

Az egész fejezetet itt is bevezetés előzi meg, mely ntán legelőbb a *honfoglalók sírjai* ismertetését adja. És pedig értekeznek a) a „kortörténetileg megállapítható, sírok csoportjá“-ról b) „sírletekek érmek nélkül“ czímmel, c) „ismeretlen lelhelyű, vagy szórványos emlékek“-ről.

A második részben „a temetkezés módja, fegyverzet, ékszerek“ leírását vesszük. Az utolsó, harmadik részben pedig az emlékek ornamentikájával ismerkedünk meg. Legvégül pedig (827—830. l.) az ábrák magyarázatát kapjuk.

E rövid és vázlatos ismertetés is elárúlja, hogy a honfoglalás kútfőiben egy nagybecsű, a kivánt emlékeket teljesen felölelő s a kor kritikai következményeinek mindenben megfelelő mű áll előttünk. Olyan valóban, melyhez fordulni kénytelen mindenki, a ki honfoglaló őseinket tanulmányozni akarja. A közölt források nagyrészt már idáig is ismeretesek, mert közülök több nem egy kiadást ért. De ilyen tudományos, kritikai feldolgozásban s az egész anyagot együtt ez a mű adja először.

A M. Tud. Akadémia a kiadás eszközlése által méltóképen róvta le a kegyelet adóját az ezredéves ősök emléke iránt. A szerkesztők és

közreműködők pedig fáradságot nem kimélve, tudásukat és lelkesedésüket belefektetve oldották meg a nehéz feladatot.

Most rajtunk a sor, hogy ismerjük meg e becses emlékeket minél szélesebb körben. Ismerjék meg ne csak a tudományos célból kutatók, hanem a tudomány-kedvelők is, hisz a magyar szöveg mindenkinek hozzáférhetővé teszi ez emlékeket. A magyarságnak'ősereje nyilatkozik meg és árad szét e forrásokból. Legyen tehát bizalmunk az ősi erényben s merítsünk az új ezerév hajnalán a honfoglalás kútfőiből erőt és lelkesedést.

Szádeczky Béla.

A magyar zene a XIX. században.

Irta: *Id. Ábrányi Kornél.*

Rózsavölgyi és Társa kiadása. Budapest, 1900. 713. negyedréti lap.

A múlt század magyar zene-irodalmában — azt hiszem — ez a legterjedelmesebb és legszebb nyomású kötet. Sajnos, e rengeteg könyvről jót csak keveset lehet mondani; ellenben tetemes hiányaiból már többeket felsorolt Kereszty István a Századok múlt évi novemberi füzetében. Én — tekintve a részemre szabott szűk tért — meg sem kísértem a hiányok teljes felsorolását, inkább e hiányok természetéről igyekszem egyet-mást elmondani.

A magyar-zenetudománynak legszorgalmasabb és legönzetlenebb munkása id. Ábrányi Kornél. Az előttünk fekvő művével méltóan be akarta tetőzni hosszas munkásságát és többi műveinek hiányai itt hatványozva jelennek meg. E hiányok különösen két okra vezethetők vissza. Az egyik abban a helyzetben rejlik, melyet szerző a magyar zene történetében elfoglal, a másik, a lényegesebb, szerző egyéniségében van.

Mikor a 40-es években a népies költészet Petőfi és Arany kezében oly gyönyörűen öntudatos művészetté fejlett, a magyar zenészek is öntudatra ébredtek. Egy lelkes csapat szellemi szövetséget kötött s kiadta a jelszót, hogy az öntudatlan népies zenét magasabb formák szerint kell fejleszteni; ki kell ragadni a naturalisták és cigányok kezéből. E lelkes csapat tagjai aztán kézzel-lábbal hozzá láttak a kitűzött cél megvalósításához. Helyes érzékekkel észrevették a társadalom erejét s annak figyelmét mindenképpen magukra igyekeztek vonni. Mikor annyira megerősödtek, közintézeteket állítottak fel s lassankint hatalmi tényezővé lettek. A mennyire sikerült a hatalom, befolyás megszerzése, ép annyira nem sikerült a tulajdonképeni cél, t. i. a népies zene magasabb műformák szerint való fejlesztése. Nem sikerült pedig azért, hogy a formák ugyanazok voltak, a mik Kazinczy lelke előtt lebegtek és nem akadt köztük sem Petőfi, sem Arany, a ki egyéni erejével utat mutatott volna. Sőt e lelkes csapat

tagjai közt nem volt egyetlen igazi nép-fia, hanem voltak, a kik magyarúl sem tudtak.

A nagy magyar közönség tehát maradt a naturálistáinál. Ekkor a lelkes csapat szerzett hatalmát arra fordította, hogy a naturalistákat tüzel-vassal irtani törekedett. Ábrányi tagja, sőt legbuzgóbb tagja volt e lelkes csapatnak s könyve 364-ik lapján a 60-as évekről szólva, elzengi a naturálisták sirja felett a diadalé-eket. A gondolkodó ember előtt ugyanaz a tünemény jelenik itt meg, mint mikor Szt.-István szerzetesei szent lelkesedéssel irtják és szoritják a nép csácsogó énekeseit. Csakhogy korai volt az öröm. A „mű-zenészek“ még eddig csak a külső hatalmat nyerték el, a magyarság zöme, a nemzet, nem az ő közönségük ma sem. Hiába reménykedtek a felnövő új zenész-nemzedékben is, mert az nagyobbbrészt kozmopolita tanároktól tanulván, hozzá ragadt Wagner szelleméhez.

A lelkes csapatból — Bertha Sándoron kívül — egyedül Ábrányi él. Látja a naturálisták ellen folytatott küzdelem sikerének kétséges voltát; látja az új zenész-nemzedék idegen isten imádását s azért szól könyve 533 és köv. lapjain annyi keserűséggel. Könyve tulajdonképpen ennek a törekvésnek története s maga is érdekelt fél lévén, nem lehetett egészen igazságos.

Könyvének lényegesebb hibái azonban abból erednek, hogy — a mint dr. Molnár Géza mondaná — id. Ábrányi Kornélnak nincs tudós vérmérséklete. Valóban sokkal inkább költő, mint tudós. Historiai érzéke pedig épen nincs.

Könyvét kereken 100 fejezetre osztotta s évről-évre haladva mint a krónikások, az eszmék fejlődéséből nem látunk semmit. A szereplők élete és működése szétforgácsolva sokszor az egész könyvön átvonúl. A történelem tán jobb hasznát látná, ha csupán krónika volna e könyv, de arra már nem eléggé naiv a szerző. Ítéleteiben, állításai-ban semmi hiányát nem érzi a philologiai módszer alkalmazásának. Az egész könyvben csupán egyetlen kóta-melléklet van: „A régi Rákóczi-nóta (siralma) eredeti hiteles dallama“. (60. l.) De hogy miért ez a hiteles, tőle nem tudjuk meg, valamint más kérdésekben is elégnek tartja a pusztá kijelentést.

Előbb említett helyzetéből kifolyólag elfogúlt a más felekezetek iránt s míg bizonyos dolgokat agyon hallgat, másokat éig emel. Itélő erejének gyöngeségét mutatja, hogy neki minden intézmény a század legkiválóbb „incidense“, minden hangverseny és dalár-ünnepély a század legnagyobb fontosságú eseménye volt. Különösen nagy tért, könyve negyedét foglalják el a dalárdák. Ezeket szereti a legjobban, mert nagy fontosságot tulajdonít nekik s bölcsőjüktől fogva folyton vezette ügyeiket, 1892-ben megírta ugyan a dalárdák történetét egy vaskos kötetben, de ezért itt újra elmondja ugyanazokat; sőt általános eljárása, hogy régebben elszórvá megjelent cikkeit itt az illető évek

sorában majd nem szóról-szóra közli. Elköveti azt az igaztalanságot, hogy míg a dalárdások százairól megemlékszik s a dalárdák elnökeit és alelnökeit — köztük városunk érdemes polgárát: Benigni Sámuel is — érdemük szerint méltatja, addig Bartalus Istvánnal, egyetlen igazi zenetudósunkkal, három általánosságban frott sorral végez.

Nem képes meglátni sem emberekben, sem dolgokban a lényeg-
get, azért tele van könyve feleslegekkel és külsőségekkel. Előtte kiemelésre méltó körülmény, hogy a hercegprimás „sajátkezüleg“ irt Lisztnek (238. l.) és hogy Liszt összes kitüntetési rendjeleivel a mellén dirigált (240.) Különösen tulságos gondot fordít az ünnepélyek és jubileumok részletes leírására. Közli az ott énekelt szövegeket (miért nem a dal-
lamot?) és dalárda hangversenyeken szóról-szóra leírja a dalárda ve-
zetők üdvözlő beszédeit, sokszor 3—4-et, pedig tudjuk, nem Tukidides és
Sallustus modorában szokták ezeket tartani. Sokszor szavai úgy tünnek
fel, mintha a dolgok lényegét érintenék, de valójában a felületen
úsznak és az olvasót végképpen kifárasztják. A sok mellékes dolog
külsőség, ismétlése a szavaknak és dolgoknak, annyira elijesztik az
olvasót, hogy nem képes az egész könyvet végig olvasni. Hitem, hogy
a körülbelül 50 ivnyi könyv lényegét vesztesség nélkül le lehetne ő
ivre nyomtatni. Megnehezítik a könyv olvasását az a temérdek idegen
szó és kifejezés, melyekből egész szótárra való kitelnék. Valóban a
mű nyelvezete a napilapokkal egy magaslaton áll.

Megvallom, én csupán két dolgot tanultam e könyvből. Megis-
merkedtem Wagner Richárd levelével (310. l.) s abból azt látom,
hogy e nagy ember a magyar zene helyzetét néhány napi itt tartóz-
kodása alatt jobban felismerte, mint legjobbaink. És e könyvből ta-
nultam meg azt is, mire képes a klikk. A kit érdekel, olvassa el e
könyv 338. és köv. lapjain, hogy egy 8 tagú bizottság a német udvari
ármánynyal szemben mikép vitte diadalra Liszt esztergomi miséjét.
Ebben az esetben az egész igazság a klikk mellett volt, de hát mikor
csak a féligazság van mellettük?! Szegény igriczek és naturalisták!
Ha tudatlanok s mint ilyenek elbizakodottak voltatok is, több szere-
tetet érdemeltetek volna!

Sepródi János.

III. Béla magyar király emlékezete.

Dicsőségesen uralkodó utódja I. Ferencz József császár és apostoli király leg-
magasabb segélyével a magyar kormány megbízásából szerkesztette *Forster*
Gyula. Budapest, Hornyánszky Viktor könyvnyomdája 1900. 4°, 358 l.

Még élénk emlékezetünkben él az a nagyszerű gyászpompá,
melylyel a magyar nemzet, dicsőségesen uralkodó királyunk intésére
hallgatva, a budavári Mátyás templomba helyezte el III. Béla királyunk
erekléit, földi maradványait. A kegyelet, mely a sok viszontagság

között is megőrzött drága ereklyéket körülrajongta, méltó volt a nagy király emlékezetéhez, de méltó a magyar nemzethez is. Ennek a kegyeletnek hatása alatt jelent meg e nagyszabású, díszes irodalmi mű is, III. Béla királyunk halálának 704. évfordulóján, hogy hirdesse örök időkre a nagy király dicső emlékezetét.

Az alkalom jelentőségének megfelelő, tudományos irodalmi és művészeti színvonalon álló művet óhajtott létesíteni vallás- és közoktatásügyi miniszterünk, midőn 1897. évi decz. 5-én kelt leiratában a munka költségeire 3000 frtot engedélyezett.

A miniszter intenczióinak megfelelő egész kivitelében: tartalmánál és külső kiállításánál fogva is az előttünk fekvő díszmunka.

Egész kis írói gárda sorakozott a fáradhatatlan szerkesztő körül, hogy tudásukat és lelkesedésüket egyesítve róják le a kegyelet adóját, hogy kimerítő, hű képben állítsák előnkbe III. Béla kiváló alakját, megismertessék az ő korának történetét, Magyarország akkori közállapotát. De még ennél is többet ad az emlékmű. Mint olyat igyekszik III. Bélát előnkbe állítani, mint „a ki által a magyar állameszme azt az alakot nyeri, melynek körvonalaiban az a Habsburgok jogara alatt a jogi vagy a tényleges állapot szerint ma is jelentkezik“. Ennek a czélnak megfelelőleg külön czikkben ismerteti az emlékmű a magyar szent koronát és a koronázási palástot, a magyar királyság specifiusszámjéhez fűződő e két drága ereklyét.

Megismerteti velünk továbbá fővonalaival szerint azt a lezármazást is, mely Európa uralkodó házai s az Árpádok vérségi összeköttetését állítja előnkbe, hogy kitűnjék, mennyire iparkodtak Európa fejedelmi családjaikat vérségi kapcsolatba hozni a magyar királyokkal, kik közül épen III. Béla leányági ivadékai minden régi európai uralkodócsaláddal rokonságban állottak.

Végül külön czikkben, három fejezetre osztva megemlékezik e díszmű azokról a síremlékekről, melyek királyaink és családjaink emlékezetét hirdetik.

Ezek közé fűzik III. Béla királynak és hitvesének családi történetét, s az országnak az ő korabeli közművelődési, művészeti és gazdasági állapotát tárgyazó cikkeket.

Tartalmuk és szerzőik szerint sorrendben a következő cikkekre oszlik az egész mű:

1. A bevezetés tartalmazza I. Ferencz József kéziratát, ősei III. Béla és hitvese Châtillon Anna hamvainak a budavári koronázó templomban állítandó síremlékbe helyezése iránt. E czim alatt megismertet a szerző a mű előállításának külső történetével, hálával említi fel azok neveit, kik az előállítás nehéz munkáját elősegítették s rövid tájékoztatást nyújt a munka tartalmáról és beosztásáról.

E bevezetést követi 2. a mű tulajdonképeni első része „Székesfehérvár koronázó temploma“ czimmal szintén Forster Gyula

tollából, mihez a harmadik cikkben *Czobor* Bélának „a székesfehérvári ásatások“-ról írt tanulmánya sorakozik. A székesfehérvári bazilika területén történt ásatások pedig azért nevezetesek III. Béla emlékezetére vonatkozólag, mert több más királyunk sirja között az övét is itt fedezték fel 1848-ban.

A következő 4 cikkben „III. Béla és családja“-val ismertet meg *Pauler* Gyula, az 5 ikben pedig *Forster* Gyula ír, „*Anna királyné és családja*“ címmel.

A 6. cikkben, melynek czime „III. Béla és a magyar irodalom“, az országnak III. Béla korabeli történeti rajza tárul előnkbe *Thallóczy* Lajos tollából. Ugy ismerjük meg ebből III. Bélát, mint a ki az előző zavaros állapotokból országának külsőleg hatalmat, belsőleg jólétet, magának pedig az első akadályok legyőzése után 23 évig tartó zavartalan uralmat biztosít, a kit uralkodási tényei, az elért eredmények nagy, alapító elődjei sorába emeltek.

A 7. cikk a magyar királyság állameszméjét kifejező szent korona és a koronázási palást leírását adja *Czobor* Béla tollából.

Majd 8-szor *Békefi* Remigtől kapjuk „III. Béla és a magyar nemzet művelődése“ címmel az ország egyházi-, szellemi-, jog- és nemzetgazdaságának életének érdekes képét.

A következő (9.) fejezet „III. Béla király oklevelei“-t tárgyalja *Fejérpataki* László leírásában, mihez a 10. cikkben *Réthy* László „II. Géza és III. Béla érmei“ című ismertetése csatlakozik.

Egy újabb fejezetben (11.) a III. Béla király emlékezetéhez fűződő esztergomi bazilika műrégészeti ismertetését adja *Czobor* Béla.

Forster Gyula pedig a következő 12. cikkben „a királyi temetek viszontagságai“-t írja meg, míg a 13-ban *Török* Aurél „III. Béla és első hitvese földi maradványai“ címmel ír. Ezek után következik 14. „III. Béla és hitvese halotti ékszerai“ *Czobor* Bélától, 15. „III. Béla fegyverzete s az Árpádházi királyok jelvényei *Nagy* Gézától.

Mit 16 *Forster* Gyulának „III. Béla és hitvese hamvainak visszavitele a koronázó templomba“ cz. leírása követ.

A 17. cikkben pedig III. Béla újabb nyugvóhelyéről „a budavári koronázó templom“-ról ír ugyancsak a szerkesztő.

Majd egymás után következnek (18.) III. Béla temetése, *Békefi* Remigtől: (19.) „III. Béla ivadécai az európai uralkodó házakban“, *Nagy* Gézától; (20.) „Szent László király váradí egyháza“, *Forster* Gyulától; (21.) „Szent László király ereklye tartó mellszobra“, *Czobor* Bélától és az „Árpádházi siremlékek“ *Forster* Gyulától. Míg végül (23.) a függelékben *Fejérpataky* Lászlótól vesszük a közölt oklevél-szövegek olvasását, a Béla király jegyzője által írt Magyar historiának első lapját és Margit királyné oklevelét.

Ha ehhez a gazdag tartalomhoz hozzávesszük a számos díszítő képet, díszítményeket, színes initialékat, oklevél hasonmásokat, pecsét-

és éremmásokat stb., melyek mind a leggondosabb hű kivitelben egészítik ki a szöveget: előttünk áll körvonalaiában a „III. Béla emlékezeté”-nek szentelt díszmunka.

Az összes ábrák, néhány kivétellel eredeti, a jelen munka számára rendelt clichék után készültek. A diszitó képek között 13 külön tábla van és pedig 3 autotypia, 10 chromotypia. A szövegbe nyomott díszítmények száma 241; közöttük 13 chromotypia.

A kötés is az egész műnek megfelelő diszes kiállítású. A sötét barna színű dombormű vászonkötés keménytábláját román diszítésű keret négyszögben szegélyezi. Mind a négy szegély-vonal középrészén egy-egy czimer domborműve látható. Felül a magyar czimeré, jobbra a kettős kereszt állami czimeré, balra az Árpádok s alul a Châtillonok családi czimerének dombormű nyomása. A négyszögű kereten belül pedig a román stylek megfelelő, sötét piros színű és aranyszegélyű betűkből a könyv czime: „III. Béla magyar király emlékezete” tűnik elő.

Sz—a.

Carlyle két essayje.

A hősokról. Nyaklancz. Fordította: Végh Arthur dr. Budapest, 1900.
Az Akadémia kiadása.

Sír *Walter Raleigh*, a nagy történetíró egyszer fogságba került Börtönablakának egyhangú kilátását ritkán zavarta meg valami szokatlan. Egyszer aztán összeverekedett két ember az ablaka előtt és nagy nézősereg szemeláttára agyba főbe verték egymást. *Walter Raleigh* látta, nézte s figyelte a csetepatét. Nemsokára börtönőre, majd annak felesége is elmondta a történeteket, — de csodálatos — valamennyi más színezéssel, más szemmel látva, más felfogásban örökítették meg azt a látszólag közönséges, mindennapi eseményt. A mende-mondák csacska műzsája még azt is hozzá fűzi e történethez, hogy a nagy történetíró megfogadta, hogy soha több históriát nem ír, mert meggyőződött arról, hogy annak ilyenformán semmi értéke nincsen.

A dolog azonban valószínűleg nem állott éppen ilyen kétségbeesett helyzetben. Valószínűleg a nagy angol is csak azt látta be, — a minék kedvéért magam is ezítoalom az anekdotát — hogy a tulajdonképeni történetekben vajmi kevés az, a mit *objectiv* szóval takargatunk (mert a lényegét megismerni képtelenek vagyunk) s hogy voltaképen a történetírás mesterségénél a *mit?* mellett nagyon is közel áll a *hogyan?* kérdése.

Az események történnek, a hogyan a ható, gátló okok egymás között megegyeznek. A mozgás látható csak, de nem a rugók, melyek megindítják.

Ezeket az okokat, rugókat, mozgató erőket meglátni nehéz. Éles, edzett s tiszta szem kell hozzá. Az *objectiv* esemény *subjectiv* háttérre mibennünk rejlik.

Ha úgy közönséges, félig ösztönszerű, félig megfigyelt olvasásban végigfutunk *Carlyle* essayin, valami furcsa hangulat ragad magával.

A ragyogó, de nehéz nyelv sziporkázó fénye s az érthetetlen, összefüggéstelen szakaszok homálya olyan őszi fénytörést okoznak, melyben csodálatosan szeretünk gondolkodni, érzésekkel foglalkozni, melyeket máskor számba se vettünk.

Ime itt ez a két tanulmány!

Egyik a maga mélyen járó böleselkedő alap gondolataival a történelem filozófia alapvető tanait magyarázza, illetve alkotja a legcsodásabb harmonikus keretben. A másik meg egy monstre pör tárgyalás, olyan, mint a *Dreyfuss*, vagy *Heintze*, csak sokkal hosszabb és érdekesebb. Alig lehetne két ellentétebb tárgyú tanulmányt egy kötetbe kötni, — gondoljuk s méltán.

És mégis, ha átolvassuk, kétszer, háromszor s az értelmetlen gallimathiásból mélységes igazság lesz s a csillogó forma magvas tartalomná válik, — akkor kezdjük megérteni az összefüggést e két könyv között.

Kezdjük a másodikon!

Egy tökéletes tragédia. Színpadra lehetne vinni, úgy, a mint leírta az 1786 május 31-iki ülés jegyzője a bíróság ítélelhozatalakor. Mert az igazságszolgáltatás is megtörtént, akárcsak a színpadi tragédiákban. A darabot négy személy játssza. A többi csak statiszta, de azért nem henyélnek ők sem. *Maria Antoinette*, a királynő, ki jó s épen ezért buknia kellene; *Rohan Louis prince*, a ki rossz s azért győzni akar; *Boehmer*, az ékszerész, a ki nagyralátó s ezért buta; és végül a főszereplő és rendező: *Jeanne de Saint Remi* — *Comtesse de Valois*, a későbbi *Madame de Lamotte*.

A történet pedig ez: *Boehmer* az ékszerész, remek nyaklánczot készített. Megért vagy 2000,000 koronát, De vevője nem akadt rá. Végso kétségbeesésében, mert minden vagyonát felemésztette remekműve, kapja az ajánlatot *Lamotte* grófnétól, hogy a királynő megveszi a lánczot — részletfizetésre. *Rohánt* pedig, ki szerelmes a királynéba, de meg nem hallgattatik, Lamottené felbízattja, hogy szerelme tárgyának most kedveskedhetnék, ha megszerezné a nyaklánczot, mit az szerelmi elvakultságában meg is tesz. A nyakláncz sohse kerül *Maria Antoinette* nyakára. *Rohan* fizet s a czinkosok lakolnak a Bastille komor falain belül, még mielőtt élvezhették volna igazán a lopott gyémántok értékét. (Egykori lapok, memoirok, percsomók alapján).

Ennyit tud, természetesen a részletekkel, a történelem. S ebből születik meg *Carlyle* gyönyörű essayje, melynek főbb vonásait ismertető vagyok.

Nem időzhetem a történet részleteinél, melyek felérnek egy modern detektív-regény minden izgalmaival, sem a szereplők tipikus egyéniségét nem ismertethetem meg, csak *Carlyle* stílusára, irányára, elveire s remek logikájára utalok.

A nagy angol történetírónak aránylag kevés munkáját ismerik a magyarok. *Cromwellről* írott híres expatiója, sem a francia forradalom tűzetes históriája nem forog annyira közkezen, mintsem megérdemli. Pedig épen az szokta első tekintetben megragadni a közönséget, a miben olyan kevés ember múlta felül Carlylet: a *stilus*. Nem lehet ráfogni, hogy nem nehéz: a ki gondolkodik s azt írja le, annak súlya van, melyet mindenféle mondatszerkezet nem bír el. Itt pedig léptenyomon találkozunk a legfrappánsabb és hatalmasabb definitiókkal és gondolatokkal. Csak a történetírásról elejtett gondolatát idézem.

„Jaj most, a mi történészeinknek . . . Története a „történelmi méltóságba“ vannak összezsugorítva. Ahelyett, hogy merőn a dologra szegezze tekintetét és arra törekednék, hogy lásson s életteljes képet rajzoljon, nem pedig egy politiko-metafizikai, elvont torzképet, egészen más tárgyakra irányítja tekintetét. A dolog látatlanul ezer káprázatokba és idegen képletekbe burkolva fekszik: mit mondtak róla a Wighek? mit a Toryk? a papok? a szabadgondolkodók? Mindennek felett mit mond a saját figyelő közönségem *rólam*, a szerint, a mint nyilatkozom. Imigyen a mi szegény történetírásunk két tárgyra irányul: *az írásra s az íróra s a dolog marad megíratlanul*“.

Írányáról voltaképen egyszóval megmondani, hogy milyen, nem lehet. Nem tartozik a gondolkodók azon fajtájához, kiket klasszifikálni lehet és kell. Sokkal egyénibb, semhogy általánosíthatni lehetne. Egyoldalúsággal vádolják; lehet, hogy egyoldalú és pedig igen subjectív. Csakhogy ez a subjectivitás viszonylagos, mert nem önmagára, de minden szereplő alakjára vonatkozik. Úgy beleképzei magát, akár *Rohan* herceg, akár *Lamotte* grófnő helyébe, hogy helyettök gondolkodni, tenni tudna. Ép ezért pragmatikus következtetései, melyben remek logikája játsza a főszerepet, elsőrangúak. A dolgok eredetét nem spekulatív szójátékkal és sziporkázó ötletekkel, hanem a természettudományi módszerek biztos, de *azért* nála gyors, következtetéseivel állapítja meg. A francia forradalom előtt lefolyt idők általános romlottságát sokan megírták. Nagy szellemek kedves témája volt, de ha a „Nyaklánc“ történetét elolvassuk, az elfajúlt élet kellő közepén élünk, gondolkodunk. Magával ragad a könyvből felénk áramló meggyőző okadatolás s az események hideg regisztrálása rejti magában az izgalmat, mely nyomába fakad.

Carlyle is az előző korok bűnei következményének tartja a forradalmi bűnhődést, de ő még az egyének ingadozó lelkületének is nagy jelentőséget tulajdonít. *Rohan* Lajos, biboros herceg, a kor legjellemzőbb alakja, ki átéli a nagy forradalmat s megszökik. Az „*ubi bene*“ hasznos elvének s a hontagadásnak okos szédelőgője. Őt is az idők jelének tartja Carlyle és szereplését csak intelemnek az elkövetkezendő idők felől.

A gyenge király, a szerencsétlen királyné s a romlott sardanapáli udvar méltó tollra akadt Carlyle kezében. Bár idealizál, de azért néhol szívettépően reális s ép ebben van a főereje.

Az essay különben, ha csak futólagosan olvassuk el felér egy jó francia regénnyel, már csak a cselekmény csoportosítása miatt is.

II. *A hősök*ről az emberiség nagyjairól szól a második tanulmány. Voltaképen nem egységes, hanem mozaikszerű hat apróbb dolgozat, melyek azonban szépen beleilleszkednek abba a hatalmas eszmekeveretbe, melyet *Carlyle* a történelemről felállított.

Szerinte a világtörténelem nem más, mint a nagy emberek története és ennek megfelelően ő minden nagy emberben egy kor — korának — megszemélyesítőjét látja. Nem is tekinthet tehát senkit korába nem illőnek, mert épen a nagy ember feltétele a kornak. Paradoxon állítás, de bizonyítható.

Carlyle szerint az emberiség történetében 6 fázist lehet megkülönböztetni. Helyesebben a nagy emberek hatféle alakban árúlják el isteni küldetésüket. E hat forma aztán kimeríti az emberek osztályrészét.

Mindennek előtt a *hős*, a nagy ember, *mint istenség* jelenik meg a földön. Odin-Wodán, a germán mithologia Jupiterje szintén hős volt, ki ügyességével, eszével, természetes adományaival messze kiváltott kortársai közül. Már pedig mentől messzebb van valaki egy kortól, annál több eshetőség van a kalandos és hihetetlen mende-mondára. Szerinte az ilyen hőst imádni kell és épen ez a vallás. A germán-skandináv mithos alakjait remekül interpretálja, bár a nemzeti büszkeség sokszor egyébként tiszta szeme elé az elvakultság sűrű fátyolát vonja. E mellett a német kultúra túlságos dicsőítése is kedvelt hibája, melybe valahányszor *Goethe-ről* vagy *Schlegel-ől* van szó, bele is esik. Goethével szemben különben nagyon kedvez, kit a világ második Shakspearejának nevez és kiben az igazságot vélte meglátni.

Mahomed, a *próféta*, magyarázza a második rész állításait. *Carlyle* szerint a népek fejlődésében második jelenség az istenséggel közvetítő hatalomnak, a prófétáknak a tisztelete.

Jellem — *Carlyle* szerint — a velünk született tulajdonságok mellett főképp a természet és nevelés összeműködéséből ered s ezért minden hősenél épen a környezet és életmód mentől tűzetesebb kimutatására törekszik. Megtudjuk Mahomed egész fiatalságának, küzdelmeinek történetét, de csak azért, hogy megérthessük, miként nő keblében az hatalmas vágy, mely tizennégy hívővel száznyolcvanmillió embert hódított meg.

Carlyle a kereszténység és mohammedánizmus között érintkezési pontokat keres — és talál. A monotheismus elvégre is egy, akár Jehovah, akár Allah, akár Úr legyen a neve annak, a kit imád. Főelv, hogy engedelmeskednünk kell istennek, belenyugodnunk akaratába. Hát nem vagyunk ilyenformán valamennyien fatalisták? A kismeth csak az Islam hite volna?!

A koránról írt fejezete ritka tisztán gondolkodó fő munkája. A konkluzió, melyet kihoz az: hogy a mohammedanizmus fő ereje *a hit*

volt s világtörténeti jelentősége: az a nagy uralom, mely Granadától Delhiig terjedve három világrészt ölelt át.

A harmadik fejlődési fok, a mikor *hős, mint költő* jelenik meg. *Dantét* és *Shaksperet* veszi mintául, mert nem ismer ezeknél nagyobb költő szellemet.

Alapjában — Carlyle szerint — minden nagy ember egy és ugyanaz, csak hatáskörük más. A *val s* egyaránt jelent papot is, próféta-t is, költőt is. A nagy költő épen azért nagy, mert ezek titkos sejtelmét önti dalba, Dantéban például tíz néma század szólal meg s azért olyan általános a hatás, melyet kelt.

Shakspererel sokat, monografiászerűen foglalkozik s az angolok legnagyobb kincsének tartja, mely ezerszerre többet ér minden Indiáknál s melynek értéke soha el nem vesztet. Általában a nemzeti génius erősen megilleti a Carlyle lelkét, elannyira, hogy néhol igazságtalan lesz.

Luther-rel és *Knox*-szal foglalkozik a negyedik részben, kiket a legnagyobb *papoknak* tart. Az angol puritanizmus ditirambja ez a tanulmány, melynek meg is volt a hatása. Felolvasásban — mert ezt az essayjét hat felolvasásra írta — nem vesztett el az angol vallás dicsőítésének egyetlen rejtett célzata sem. Luthert, mint a bátorság emberét állítja elének, a ki 15 század butaságával s romlottságával állott szembe. Nem a nagy reformatio elfogulatlan dicsőítője, sőt mondhatni inkább Luthernek, az embernek, adózik méltó dicsérettel. Mint evulutiós elméletek híve a *ma* összes vívmányait a protestantizmus közvetett eredményének tartja.

Knoxról sokat ír a rokonszenv és tisztelet azon hangján, melyen csak igazán nagy nemzetek emlékeznek meg fiaikról. A theokratikus kormányforma dicséretére is van néhány szava, bár ezért reactióval vádolnunk nem szabad. A Cromwell iránt táplált ragyogó lelkesedés okozati következménye ez csupán.

Már sokkal magasabb foka a fejlődésnek, mikor *a hős, mint író* jelenik meg. *Johnson* Sámuel, *Rousseau* János Jakab és *Burns* Róbert a példái. A XVIII. század nagyjaiából valóban — az egy Voltairt leszámítva — nem lehetett volna jobban összeválogatni három embert. Ám a vallástalan *Voltaire* ellen a puritán *Carlyle* le nem küzdhető ellenszennvel viseltetik. Az író a tulajdonképeni demokrata és így a közjó legerősebb védelmezője. Az írás nem mesterség, hanem minden cél elérésére alkalmas eszköz. Hatása közvetett, de mérhetetlen. A francia forradalom csakúgy az írott betű eredménye, mint a mai munkás 8 órás munkaideje.

Johnsorról írott levelei bennünket alig érdekelnek, Nem tudjuk megérteni teljesen, mert speczialisan nemzeti, a mint *Katona* József élete is merőben értelmetlen volna egy portugállnak.

Rousseau iránt igazságtalan, a mint minden francia iránt az. Határtalan önzéssel vádolja, feledve, hogy nagy emberré önzés nélkül

nem lett senki, mert már e czél is önzés : a mások felé emelkedés.

Burns Róbert szomorú sorsa bennünket is megkap. Az a nyers skót paraszt csakugy királya Angliának, mint a stradtforti gyapjuke-reskedő fia. Carlyle Burns-nál vonzó egyéniségét is egyik nagyhatalmá-nak minősíti, bár egész elmélete a szellemre (mint ilyenre) támasz-kodik. De ha nemzeti hősről van szó, sokszor a lelkesedés veszi át a gondolkodás helyét.

Legutoljára a *hőst, mint királyt* tárgyalja. Nem mintha ez a fejlődés legmagasabb foka volna, hanem csak a Cromwell kedviért.

Álljunk meg itt egy pillanatra! Carlyle életének kétségtelenül legnagyobb sikere az angol forradalom kérdésének tisztázása. A nagy protectorról annyit és oly sok rosszat beszéltek széles Angliában, hogy már kellett valakinek jönnie, a ki igazságot tegyen. És Carlyle tett.

Vádolták Cromwellt, hogy képmutató hazug, tudatlan és bigott. Nos hát Carlyle egyenként szétszórja e vádak kártya várait. A nagy vágyás, ha nemes a célja, szükséges minden hősnak s ezért megvádolnunk *Cromwellt* sem szabad. Határtalan elismeréssel dicséri a nagy forradalmiban az embert. Egyszerű életét, családias (angol) vonásait, tiszta, világos gondolkodását.

Napoleonnal foglalkozik az essay végén. Irányában határozottan ellenséges és igazságtalan. Szélhámosnak nevezi Bonapartét s felejtí, hogy célja nemzete dicsősége volt. Felejtí, hogy Cromwellnél még eredményeiben is több. John Bull ellenségeskedése a gall kakas ellen ősrégi nóta s lám még Carlyle sem szabadúlhat tőle. Csak egyet ismer el benne : a *gyakorlatiasság ösztönét*. Szerinte Napoleonnak egy hite volt : eszközei iránt való bizalma s ez segítette annyiszor diadalra. Szándékosan kevés, a mint a nagy korzikairól mond és erőszakosan elvágja a beszédfonalát, a mint a diadalokhoz ér. Végső meggyőző-dése, hogy a napoleonismus igazságtalan volt s ezért buknia kellett.

Ennyi a tanulmány! *Carlyle* maga sem tartotta ezt rendszeres munkának, „szaggatott és ki nem fejtett“ műnek nevezi, melynek kis terjedelme akadályozta céljaiban. De így is rendkívül értékes az irány, melyet követ s mely azóta (1840) annyi utánzót talált. Csak Emersohn R. Waldo híres munkájára „*Az emberi nem képviselői*“-re utalok, mely testvére ennek a könyvnek.

Carlyle-ről is ellehet mondani, a mit *Fichte* mond a nagy író-ról (Über das Wesen des Gelehrten), hogy : mindaz, a mit látunk ezen a földön, s különösen mi magunk, egy-egy érzékelhető jelenség, — mindezek mögött pedig, mint mindannyinak voltaképeni lényege van az, a mit a világ isteni eszméjének neveznek, az a valóság, mely minden jelenség alapját képezi. Az író pedig épen azért van kiküldve, hogy ezt az isteni eszmét felismerje, s közölje velünk.“

Báró Horváth Emil.

KÜLÖNFÉLÉK.

Báthory Zsigmond udvartartásához.

Kolozsvár város levéltárában a XVI. század végéről és a XVII. századból sok városi számadás maradt meg, bár többnyire hiányosan, s ezek még nagyon sok értékes anyagot rejtenek magokban; főleg a gazdaság-történetre s a művelődés és a szokások történetére vonatkozókat. E számadások legszárazabbnak tetsző egyik része a „Szekerezésről“ szóló. Jegyzete annak, mely fuvarosoknak mit fizetett a város azért, hogy a fejedelem udvarához tartozó, vagy más előkelő személyeket, vagy ezek portékáit szállították. De éppen e naplóból idegen országok követeinek és más előkelő vagy érdekes személyeknek érkezését, elutazása idejét pontosan meghatározhatjuk s más adatokat is nyerhetünk.

Itt csak mintegy mutatóul az 1595-ik évi naplóból Báthory Zsigmond udvartartásához tartozókról közlök pár jegyzetet.

A fejedelem egyik secretariusus Várad Lukács deák volt, a ki ápril. 28-án szolgákkal, kék darabontokkal ment Tasnád felé, a hópénzzel a Magyarországon toborzott zsoldosok elé.

Vicekocsis lovászmester volt Nagy György. Ő május hóban megjárta a várakat és a méneseket, „lovak visitálni és bélyegezni“. Valószínűleg, a mit mi most assentálásnak mondunk.

Mint udvari papjai említve vannak Pater Valentinus, kit Monostorról szállítanak Tordán át Fejérvárra; Petrus Paulus, ki valami megbízatásban febr. 26-ikán indul Olaszországba. Stephanus Cassovius (Kassay István) ápril 28-ikán érkezik Kolozsvárra, de ott beteg lesz s kísérelje visszatér Fejérvárra ezt a fejedelemnek jelenteni s pénzt hozni részére.

A fejedelem egyik udvari orvosúl Doctor Bibiellus¹ van megemlítve, egy másik, Doctor Muraltus jan. hó 24-én érkezett Olaszországból.

De midőn octóber hóban az akkori unitarius püspök komolyan és egy tekintélyes nagy úr, kivel a város igen barátságos viszonyban volt, Sombori Sándor veszélyesen megbetegednek, a város nem ezekhez folyamodik, hanem a város sáfárját — akkor az a híres Heltai Gáspárnak ugyancsak Gáspár nevű fia volt — és monostorútezei Borbély János uramat Ujvárra a fejedelemasszonyhoz küldik, kérve onnan az ő orvosát, a kit el is hoznak. Sombori e betegségében meghalt. A püspök

¹ Nem *Bucella* ? előbb Báthory István oryosa! Szerk.

gyógyításáért pedig a város 6 frt fizetett a doctornak mi a pénz akkori értékét tekintve 60 mostani frtnak felelt meg. Patikai-szerekért pedig 2 frtot fizettek.

S az orvos szállásáról, ellátásáról is a város gondoskodott.

A fejedelem kedvencz környezete olaszokból állt. Egyik komornyikja Francisco Boreza volt. Egy más Ferencz nevű olasz Olaszországból Doctor Muraltussal együtt, egyszerre érkezik; onnan a fejedelemnek fegyverszerszámokat hozott.

Olasz lantos volt Donatus Hector, velencei nemes. Virginás pedig Olasz Gasparo.

Voltak kozákok, oroszok is az udvarnál, mint ajtónállók s alsóbb rangú testőrök alkalmazva.

Érdekesnek tartom azon följegyzést, a mely bizonyítja, hogy daczára az erdélyi ötvös ipar fejlettségének, a fejedelem egy udvari aranyművest tartott, neve Durandot volt. Hangzását tekintve inkább délfrancia, mint olasz név. Ezt szállították 3 ötvös legénnyel, minden művelő szerszámmal Deésig. Talán Kővárba a fejedelemasszonyhoz mentek?

A fejedelem udvari festője pedig Stolpof Vagyoninak van nevezve. Valószínűleg Astolfo Vagioni.

Legbizalmasabb embere azonban a fejedelemnek úgy látszik Genga Simon nevű olasz volt. Ezzel ment, hogy menyasszonyát még az ünnepélyes fogadás előtt megláthassa, áruhába öltözve eleibe Károlyba; a honnan csakugyan föl nem ösmerve tértek vissza. A mint az különben már tudva van s Mária Christierna életrajzában dr. Szádeczky is leírta.

E néhány igénytelen adatot kulturtörténetünkhöz mozaik kövecskéül kérem tekinteni.

Komáromy Andor.

Ének, papok felavatasára, a XVII. század első feléből.

A kolozsvári ev. ref. collegium könyvtárában lapozgatván, a „Canones ecclesiastici in quinque classes distributi etc. Papae. 1625“ című könyvet, s ennek végén két érdekes följegyzést találtam.

A könyv Comáromi Sovadi Péter ezelelti lelkészé volt. Kitűnik ez először a czímlapon levő, következő följegyzésből: „Ex libris Petri Sovadi Comarini emptus Ürménini in synodo generali 1-ma 8-bris celebrata, anno 1625 . . 75 denariis in materia“; másodszer a könyv végén levő följegyzésből, hol maga Comáromi sajátkezűleg jelzi, hogy az „Appendices“ című bejegyzést ő írta 1635-ben, a mikorra, úgy látszik, ismét visszakerült a könyv hozzá.

Az első följegyzés magyar nyelvű egyházi ének, melyet az állomásba jutott, ifjú papok felavatása alkalmával szoktak énekelni.

Az írás jellege, az ének irálya mutatja, hogy a XVII. századból való, habár nincs aláírva sem szerzője, sem az idő, melyben költ; mutatja továbbá az a körülmény, hogy az „Oh Izrael szerető népem“ kezdetű ének, melynek dallama szerint énekelték e kéziratban levő éneket, csak a („Gönczi György) Keresztyéni isteni dicséretnek“ lőcsei, 1654-diki kiadásának 194. lapján található meg. Kár, hogy a hangjegyeket nem lehet, vagy nem könnyű magtalaníni hozzá.

A verselésben nincs könnyedség, az „Oh Izrael szerető népem“ szótagjai számával nem egyeznek a szótagok; de a szótagszámok az „Oh Izrael“-versszakaiiban sem mindig egyenlők. A szórendben sok a latinos fordulat s némely helyen nehéz megérteni a szöveget, de általában véve az egész verset, szépen kidomborítja a papok kötelességeit, hivatását.

A második följegyzés „Appendices“ czím alatt, latin nyelven sorolja föl, 8 pontban, azon rendeleteket, melyeket az 1635. márcz 18-án Veczen (Vecsén?) tartott generalis synoduson állapítottak meg a tandíjakról, rectorokról, tanulókról, azokhoz a pontokhoz, melyeket az 1623-diki komjáti zsinat megállapított a „Quarta classis canonum de scholis“ czímű részben.

Igénytelen, csekély adatok ezek tanügyünk történetéhez, de mivel ilyenekről alig van valami emlékezés forrásainkban, mégis becsesek s nyilvánosságra hozandók.

Két egyháztörténeti adat kerül ki e följegyzésekből; egyik az, hogy 1625. october 1-én Ürményben; 1635. márcz. 18-án Veczen (Vecsén?) volt generalis synodus; egyébiránt az is egyháztörténeti adat, hogy Comaromi Sovadi Péter 1635-ben czeglédi pap volt.

Az első följegyzés szövege a következő:

Tempore ordinationis canendus!

Nota: Oh Izrael szerető népem stb.

Szent az úr és szent az ő neve, idvösséges szent igéje, szentséges minden ő szerzése, rettenetes minden ő törvénye.

Teljes hatalma mindeneken, az mennyei seregeken, birodalma mind mennyen földön és az mélységes tengeren.

Ennek házában, kik szolgáltok, mint pálmafa virágoztok, ének szóval s őt imádjátok és szent nevit úgy áldjátok,

Parancsolatit fogadjátok, félelemmel imádjátok, áldomása száll titeket, ha tisztetekben eljártok.

Ha értelem nélkül szűkölköttök, azt az úrtól ti kérjétek, kétség nélkül ti elveszitek, szent törvényét őrizzétek.

Az Úr hogy megáldjon titeket, igazsága elméteket, bátorítsa szíveteket, büntől őrizzen titeket.

Nagy méltóság ez ti rajtatok, hegy Istennek papjai vattok, azért ő neki áldoztatok, őtet naponként áldjátok.

Uralkodik ti közöttetek, mert lakozik tibennetek, örvendezzen az ti szívetek, oh mennyei örökösök.

Sionban vagyon ő lakása, övé Salemnek városa, mondásában nincs változása, népének erős paizsa.

Parancsol az Jehova nektek, ez világra kimenjétek, szent igéjét ti hirdessétek, ő leszen végig veletek.

Azért vegyétek áldomását, és szent, lelki ajándékát, kivel rít ördögnek országát és rontsa sok, nagy hatalmát.

Tiszta életben ti éljétek, egymást igen szeressétek, az hitben egyesek legyetek, ezt adja az Úr ti nektek.

Hangossággal ki kiáltátok, az mit titkon hallottatok; mint az égben az szép csillagok, ez világon úgy járjatok.

Az községnek szép tüköri, ez világnak ő savai, mert ti vattok ő szövéténeki, kiken szokott Isten nézni.

Isten levén mert ti veletek, nem árthat mert senki ti nektek, józan életet kövessetek, hogy vétekekben ne esetek.

Szentírásnak ő igazsága, menyországnak drága kulcsa, kezetekben van gazdagsága, minden jónak sáfársága.

Vigyázzatok nagy serénységgel, mert az ördög dühösséggel ólálkodik nagy mesterséggel utánnatok nappal s éjjel.

Praedicalvan fáradozzatok, Istenért munkálkodjatok, az mi mellett úgy szenvedjétek, dicsőség legyen veletek.

Ez világnak ő sok szidalmát, megvessétek káromlását, hogy az Úrnak szent igazságát megtapasztalja hatalmát.

Restek az jóra ne legyetek, hivalkodástól fussatok, az írást jól olvassátok, melyet tisztán kiadjatok.

Irigység és sok boszankodás, távol járjon átkozódás, ezzel együtt az nagy tobzódás, nem kell az Úrnak ilyen szokás.

Ne rágalmaz és fősvény ne légy, szabadon tölletes (igy) te légy, uzsorás, lopó, gyilkos ne légy, hogy Istennél te kedves légy:

Te kevélyek is ne legyetek, noha vagyon bölcseségtek, mert Isten leszen ellenetek, ha alázatosok nem lesztek.

Egyetemben mondjuk azt azért, áldott az Úr jóvoltáért, kit minden retteg hatalmáért, imád fölséges voltáért.

No Istennek te szent serege, kinek szent lelke vezére, indulj fel már új dicséretre, monddaj áldott úrnak neve.

Dávidnak ki megesküdtél és vele minden jót tettél, Krisztusban minket szerettél és örökösiddé tettél,

Erősíts meg te szent lelkeddel, gazdagíts meg kegyelmeddel, áldj meg tiszta s jó értelemmel, bátorságos szeretettel.

Nagy hatalom és nagy tisztesség neked adassék dicsőség, te vallásodban szép egység, legyen köztünk nagy csendesség.

Szent vagy Uram és szent az te neved, szentséges az te beszéded, seregedet te öregbitsed, velünk magad tiszteltessed.

A második bejegyzés latin szövege így hangzik:

Appendices

Canonibus rectorum et studiosorum adjectae in synodo generali Veczeini celebratá anno 1635. 18. Martii.

I. *De didactro rectoribus solvendo.*

Abecedarius den. 40. — Donatistae colligentes den. 50. — Donatistae legentes den. 65. — Donatistae repetentes den. 75. — Grammatistae fl. 1. — Syntaxista fl. 1 den. 65. — Philipistae et ulterius progredientes f. 2. — Extranei et domestici pariter solvant.

II. *De gallo non celebrando.*

Celebratio galli abhinc penitus aboleatur.

III. *De sabbathalibus.*

Passim per civitates ubi stat studiosa juventus, sumat eadem studiosa juventus sabbathale, nempe discipulorum praereptores, ubi autem non fuerit studiosa juventus, sumant domini rectores sic etiam in pagis.

IV. *De recordatione studiosorum.*

Recordatio et cantatio nuptiarum semel fiat.

V. *De recreatione puerorum.*

Recreatio puerorum sit semel sub transcursu duarum hebdomadarum in die Mercurii.

VI. *De arcendis combibonibus.*

Sholae ne sint combibonum et ebriosorum officinae, sed artium liberalium et virtutum sint officinae, prout conditum etiam est classis quartae canone quinto.

VII. *De cibo non sumendo a studiosis.*

Rectores scholarum sint contenti suo stipendio, neque expectant, aut violenter rapiant, fercula coetus.

VIII. *De rectoribus ad nuptias vocatis.*

Domini rectores scholarum invitati ad nuptias solemniore, aut alia convivium, honesta cum suis pastoribus, cum ipsis tempestive redeunto, neque emanento. Atqui ultimi quandoque domini pastores conviis domos suas redeunt.

Per me Petri S. Comar. ministrum eccl. Czegledien. anno 1635.
27. maji. scripta mpr. Dr. Török István.

Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok.

Gyűjtötte és leírta *Gróf Apponyi Sándor*. I. kötet XV. és XVI. század. (Budapest, 1900. V + 478 l. 8°.)“ ez. a. adta ki a tudós főúr saját nagy könyvtára jegyzékének első kötetét díszes kiállításban.

Ezen eredetileg francziául kezdett, s németül folytatott, majd magyarra fordított és így kiadott munka egyike hazai bibliographiai irodalmunk legbecsesebb termékeinek; voltaképen nem egyéb, mint a tudós főúr könyvtárának jegyzéke, de kiváló fontosságot kölcsönöz e műnek az a körülmény, hogy benne a szerző szélesebb körre kiterjeszti a bibliographiai kutatást. Mig ugyanis Szabó Károly és Hellebrant Árpád a Régi Magyar Könyvtárban csak magyar szerzők munkáira tekintenek, addig itt már az idegen íróknak Magyarországra vonatkozó, vagy magyaroknak ajánlott s külföldön nyomtatott munkáinak jegyzékét is megtaláljuk. Ennek fontosságáról bővebben szólni felesleges.

A három kötetre tervezett hatalmas műnek ezen első kötete a XV. és XVI. századbeli nyomtatványokat foglalja magában, s benne Mátyás, főleg azonban a török bódítás korára számos értékes munkára akadunk. Így mindjárt a nála első helyen leírt ősnymtatványban, mely Aquinói Tamás Aureum Opusának második, de önálló része (Continuum super Evangeliiis SS. Lucae et Johannis Romae 1478), érdekes az a mellékelt három levél, melyben Bussi János András aleriai püspök, a munka kiadója Carvajal bíborosnak, a mi történelmünkben is ismeretes diplomata első életrajzát adja, érintve benne hazánkat is. És így tovább lehetne majdnem minden leírt munkáról írni, melyekben kétségkívül sok az érdekes, sőt ismeretlen adat. Épen ezért szerintünk igen jó szolgálatot tenne a tudós szerző-főúr a hazai történetírásnak, ha a

könyvtárában levő unicumokat, vagy az egyéb nehezen hozzáférhető, de nála meglevő régi nyomtatványokat részletesebben leírva a Magyar Könyvszemlében ismertetné.

Az egyes műveket pontos bibliographiai leírás, s az arra vonatkozó irodalom beható ismerete jellemzi, a kötetet a szerzők neveinek betűrendes jegyzéke s a névtelenül megjelent munkák czímei, majd név- és helymutató zárja be. — Érdeklődéssel várjuk az érdekes mű többi köteteit.

L. I.

„**A nemzetségi czímerek tanulmánya**“ cz. a. érdekes székfoglaló értekezés jelent meg hét ábrával *Csoma József* akad. I.-tagtól, Budapesten a M. T. Akadémia értekezései XIX. K. 3. számában.

A történelem segédtudományai egyik legfontosabb, bár nálunk szakszerűen alig néhány évtized óta művelt ágát, a heraldikát gazdagította *Csoma József* eme székfoglalójával. A szerző, ki egyébiránt a magyar czimertan történeti fejlődése, egyes korszakainak vizsgálása, az egyes fontosabb czímerek tisztázása és meghatározása körül tett kutatásaival nagy érdemeket szerzett magának, értekezésében két, eddig biztosan meg nem határozott nemzetség czímerére, a *Póki* és a *Katyz* nemzetségére terjeszti ki vizsgálódását.

Abból a nézetből indul ki, melyet különben a „Turul“-ban is hangoztatott, hogy mindazon XIII. és XIV. sz. első feléből származó, nemzetségi vagy magánczímer, melyeknek paizsban polyák, osztások, egyszerű, vagy patriarcha kereszték képezik a paizsalakot, nem az illető nemzetségek vagy egyének czímerképei, hanem hatalmi jelvények, melyeket az illető nemzetségek vagy családok országnagyi méltóságot viselt egyes tagjai fényes állásuk feltüntetésére vettek át az ország czímeréből czímerpaizsaikba. Ezen az alapon azután meghatározza a *Póki* nemzetség ősi czímerét, mely úgy a paizsban, mint a sisakon rózsza volt; majd a *Katyz* nemzetségét is, melynek heraldikai bizonyítékok alapján rekonstruált czímere: kék paizsban koronás arany oroslán; sisakdísz: a paizsalak, növekvőn; takarók: kék, arany.

Érdekesek és tanulságosak nézetei a nemzetség czímer, tanulmányára vonatkozólag. Szerinte az Árpádkorból kizárólag csak beköltözött idegen lovagok és hazai főnemesség czímereit ismerjük, kik a hadjáratokban saját zászlójuk alatt vezették csapataikat. Minthogy pedig a köznemességnek nem volt alkalma a harcstéren saját zászlója alatt küzdeni, s a hazai jogszokások sem éreztették velök czímeres pecsétjök hiányát, bátran lehet állítani, hogy a köznemességnek e korban czímere egyáltalában nem is volt. Erre enged következtetni a mohácsi vész előtt való czímeradományozások nagy része, de másrészt az a jelenség is, hogy a genusokból származó köznemes családok czímerei többnyire újabb keletűek, s ritkán vihetők csak a XIV. századig is vissza. Ezt bizonyítja végül az egész magyar heraldikán végig húzódó azon tapasztalat, hogy a magyar nemesség a czímer iránt sohasem volt fogékony.

L. I.

Pór Antal különlenyomatban is kiadta eredetileg a Századokban (1901. jan. sz.) megjelent tanulmányát *Erzsébet királyné aacheni zarándoklásáról 1357-ben* cz. (Bpest. Athenaeum 1901.) — Erről hazai történeteink eddig föltárt magyar kútfői“ semmit sem tudnak, de említést tesznek arról idegen és pedig német krónikások. A királyné búcsújárásának oka a legnagyobb valószínűséggel az volt, hogy e kegyes cselekedetével — kora felfogásának megfelelően — az ég segítségét eszközölje ki fia, Nagy Lajos számára a Velence ellen folytatott háború alkalmával. A királyné útját nem lóháton, hanem hintón tette meg, mely akkor a magyar királyi s talán más fejedelmi udvaroknál is divatba kezdett jönni. Utjában meglátogatta Marburgban Magyarországi Szt.-Erzsébet sírját, hol látogatásának emlékét — Pór véleménye szerint -- Szt.-Erzsébetnek egy szép faszobra őrzi, ezután Kölnben a „három királyok“ ereklyéit, s végül Aachenbe ment, mely úgy látszik kedvelt búcsújáró helye volt az Anjouknak, mint azt a Nagy Lajostól ugyanott épített magyar kápolna tulajdonába levő és 1884. febr. 14-én megnyitott magyar történelmi ötvösmű-kiállításra is beküldött e korabeli kincsekből következtetnünk lehet.

„Nagy Lajos király anyja, Erzsébet királyné, jámbor hittel és bizalommal eltelt lelke meg lehetett elégedve az eredményyel, melyet védőszentjei közbenjárásával kiesdekelt;“ — a Velence ellen folytatott háború legalább szerencsésen végződött.

Szász Zsombor dr. „*A norvég és svéd államkapcsolat története kezdetétől napjainkig*“ címmel Kolozsvárt Ajtai nyomdájában egy 8. r. 404 lapra terjedő könyvet adott ki. Ennek a kapcsolatnak tudunkkal az egész világirodalomban ez a legbővebb, sőt ilyen alakban egyetlen ösmertetése. Magyar írókra nézve alig hozzáférhető norvég és svéd források alapján igen szépen rajzolja meg az államiságát sok századon át s kivált a XIX. században oly dicsően folytatott alkotmányos harcok történetét. Néha Michelet és Carlyle lelkesedésével, vagy gúnyjával, de mindenkor a szabadságra törekvő norvégekkel rokonszenvezve s a svédek iránt talán nagyon is ridegen teszi ezt. Könyve nem is a szó szoros értelmében vett történelmi munka, de olyan publicistikai alkotás, melyet a magyar politikusok mindenkor haszonnal forgathatnak, valahányszor a Magyarország és Ausztria közt az 1867. XII. t.-cz.-ben megteremtett államkapcsolatról van, vagy leszen szó. Analogiát találhatnak benne ennek jóformán minden mozzanatához, a szépen, lelkesen, alaposan és kimerítően írt munkát pedig mindenesetre szívesen olvashatják. Mint halljuk, ezt a kötetet, (melynek ára 8 korona) nemsokára egy másik követi, mely a norvég alkotmánynak az unioval szorosán össze nem függő kérdéseit tárgyalja.